

Mirosław DYMARSKI

Uniwersytet Wrocławski

miroslaw.dymarski@uwr.edu.pl

GRECKIE PRZYWÓDZTWO POLITYCZNE W DRUGIEJ POŁOWIE XX W. – UWARUNKOWANIA I CHARAKTER¹

ABSTRACT

Greek political leadership in the 2nd half of the 20th century: context and character²

Over the centuries, difficult living conditions in Greece contributed to the development of the client-patron system as a way of providing subsistence for the generally poor population. Following the establishment of the independent Greek state in 1830, clientelism was absorbed into the nation's political life. Greek political leadership in the 2nd half of the 20th century remained under the pressure of this time-honored heritage. The state's social role was regarded as a priority for the Greeks by both the right of Konstantinos Karamanlis and the left of Andreas Papandreou. The leaders did not break away from clientelism even in the context of the stabilization of democracy after 1950. Quite the contrary, they developed it by transforming former clientelist relations into the system of sociopolitical control over the state, with the political parties and their administrative apparatus becoming the principal instrument for exercising this control. As a result, partisan clientelism emerged with electorates as its beneficiaries. Their attention focused on the perfecting of the system to which the state and national economy would eventually fall victim. In the later 1990s, with the deaths of K. Karamanlis and A. Papandreou, the time of charismatic leadership in Greek politics came to an end but the system they created has continued.

¹ Artykuł powstał w ramach grantu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki UMO-2011/03/B/HS3/01453.

² The article written under the research project financed with NCN grant UMO-2011/03/B/HS3/01453.

Słowa kluczowe: Grecja, przywództwo, polityka grecka, XX w., klientelizm, społeczeństwo, partie polityczne

Keywords: Greece, leadership, Greek politics, twentieth century, clientelism, society, political parties

WPROWADZENIE

Wiek XX przyniósł Grecji całą serię poważnych wstrząsów: wojny bałkańskie 1912-1913, I wojnę światową i narodową „schizmę” (podział kraju na obóz proniemiecki i antyniemiecki, dwa rządy itd.), przegraną wojnę grecko-turecką 1921-1922, w wyniku której do Grecji przybyło ok. 1,3 mln greckiej ludności wypędzonej z Anatolii, dyktaturę wojskową gen. Joanisa Metaksasa, II wojnę światową, okupację kraju przez Niemców, Włochów i Bułgarów, głód i wojnę domową w latach 1946-1949. Trudno o groszy scenariusz dla jakiegokolwiek kraju. Ale okupacja niemiecka oraz wojna domowa przyczyniły się do zmiany postaw społecznych na bardziej aktywne i asertywne. Roszczenia oraz pewna niecierpliwość wychodziły szczególnie po 1923 r. ze strony uchodźców z Anatolii, ludności po traumatycznych przejściach, ubogiej i rozgoryczonej przyjęciem w ojczyźnie³. Na zniszczenia wojenne nakładały się inne problemy kraju – permanentny niedostatek, peryferyjność gospodarcza, otoczenie przez wrogich sąsiadów: Turcję, Jugosławię i Bułgarię, co łącznie podtrzymywało poczucie strachu, niepewności i zagrożenia. Państwo stało się dla Greków jedynym oparciem, z nim wiązano powszechne oczekiwania, dlatego rola greckich przywódców politycznych musiała być wyjątkowa i w ogromnym stopniu decydowała zarówno o całej sytuacji społecznej, jak i losie poszczególnych jednostek.

W artykule skupimy się na okresie drugiej połowy XX w., gdyż po zakończeniu wojny domowej nastały bardziej stabilne warunki do kształtowania się nowoczesnego przywództwa politycznego oraz obserwacji jego ewolucji. Trwanie kraju (do 1950 r.) w stanie permanentnego wrzenia i częste zmiany ustrojowe – monarchia, republika, dyktatura wojskowa – nie dają dostatecznych podstaw do wyciągnięcia ugruntowanych wniosków na temat charakteru przywództwa politycznego współczesnej Hellady.

W artykule postawiono kilka pytań badawczych oraz hipotez. Po pierwsze: czy politycy greccy reprezentowali przywództwo polityczne kumulujące w sobie jakieś specyficzne, regionalne, bałkańskie cechy? Czy ewolucja stosunków społecznych, od utworzenia nowoczesnego państwa greckiego w 1830 r., trwale zerwała z bałkańskim dziedzictwem okresu osmańskiego i innymi cechami wyróżniającymi ten region? Czy Grecja, jako kraj nowoczesny, po II wojnie światowej przeobraziła swoje stosunki wewnątrzpolityczne tak, by powiedzieć, iż – przy wszystkich wątpliwościach co do uproszczenia tego porównania – stała się państwem europejskim, a przestała być „bałkańskim”? Analiza zgromadzonego materiału pozwala także sformułować hipotezy, iż

³ Traktowano ich z niechęcią, jako „poturczonych Greków”.

wewnętrzna polityka grecka nie uległa w drugiej połowie XX w. tak głębokim przeobrażeniom, by mówić o nowej jakości, i drugą – kluczową – że przywództwo polityczne w Grecji, mimo stabilizacji państwa i stosunków politycznych w kraju po 1949 r., pozostało głęboko zakorzenione w specyficznie greckich relacjach patron–klient, ukształtowanych historycznie w czasach tureckich, a ugruntowanych w pierwszych dekadach niepodległości, przekształcając je w inny rodzaj trwałych, wzajemnych zależności.

ANTECEDENCJE

Podchodząc wieloaspektowo do problemu przywództwa politycznego w Grecji w drugiej połowie XX w., nie możemy uciec od rozważań odnoszących się do okresu budowy nowoczesnego państwa greckiego w XIX w. Tam bowiem tkwią korzenie kształtowania się relacji obywatel–państwo, roli przywództwa politycznego oraz całego układu stosunków społecznych. Kilkusetletnia niewola turecka spowodowała szereg głębokich skutków w społeczeństwie greckim, przede wszystkim Grecy stali się narodem niemal całkowicie chłopskim. Miasta w Grecji – jak wszędzie na Bałkanach osmańskich – przekształciły się w centra władzy bądź w miasta garnizonowe, które nie wykształciły ludności miejskiej (jedynie w niewielkiej ilości) i nie liczyły się jako ośrodki rozwoju społecznego i ekonomicznego. Ateny w 1829 r. (po opuszczeniu przez Turków) miały nieco ponad 4 tys. mieszkańców i 162 domy⁴. Powołanie przez Francję, Wielką Brytanię i Rosję na tron grecki niemieckiego księcia Ottona I Wittelsbacha (przyjął później imię w brzmieniu greckim Othon) utrudniło identyfikację Greków z własnym państwem, gdyż monarcha posłużył się bawarskim wojskiem, policją i administracją, by stworzyć podwaliny scentralizowanego państwa⁵. Do tego katolicki monarcha prawosławnego kraju poślubił potajemnie w Niemczech protestancką księżnę Amalię, córkę księcia Oldenburga⁶. Centralistyczna władza Othona I miała w zamiśle zastąpić rewolucyjny chaos. Król starał się utrzymać w ryzach instytucje państwa, aby nie stały się one źródłem opozycji⁷. To wszystko podtrzymało poczucie obcości państwa wśród Greków, a autorytarne rządy Othona I szybko natrafiły na opór społeczny⁸. Prawo wyborcze z 1863 r. stworzyło wprawdzie nowoczesny, jak na owe czasy, system parlamentarny, ale wraz z nim chorobę, która trawi Grecję do dziś – klientelizm polityczny⁹. Geneza

⁴ J. Bondarek i in., *Historia Grecji*, Kraków 2005, s. 473.

⁵ C. Jelavich, B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle 1977, s. 69, *History of East Central Europe*, 8.

⁶ J. Bondarek i in., *Historia...*, s. 473.

⁷ C. Jelavich, B. Jelavich, *The Establishment...*, s. 69.

⁸ W żandarmerii i wojsku nowe władze zatrudniły jedynie 2 tys. weteranów walk o niepodległość. L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, London 2000, s. 293; C. Jelavich, B. Jelavich, *The Establishment...*, s. 69.

⁹ Na temat źródeł klientelizmu tradycyjnego, jego genezy i uwarunkowań w dziewiętnastowiecznej Grecji zob.: J. Paszkiewicz, *Rola klientelizmu w ewolucji greckiego systemu politycznego (do 1947 roku)*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2011, t. 19, s. 87-97.

tego zjawiska oraz jego cechy to przejaw pojmowania państwa przez ogół tamtejszego społeczeństwa. Grecki wyborca od początku traktował państwo jak instytucję służebną wobec jego prywatnych celów i potrzeb. Rolą państwa było zaspokojenie indywidualnych (często egoistycznych) potrzeb grupy wyborców, a nie ogółu. Parlamentarzysta był przedstawicielem lokalnej społeczności, ale jego rola miała się sprowadzać przede wszystkim do rodzaju rewanzu za poparcie udzielone w wyborach. Polityk stał się służebny nie wobec państwa i wspólnoty narodowej, a zobowiązany bezpośrednio względem tych, którzy na niego głosowali. Pod taką presją przeszło działać politykom greckim także w XX w. Czy byli oni inną częścią greckiego społeczeństwa – nie. Wywodzili się bowiem z niego, podobnie rozumieli swoje położenie, dlatego nastąpiło sprzężenie zwrotne: polityk–wyborca, patron–klient.

Spółeczeństwo greckie bardziej koncentrowało się na uchronieniu własnej, często marnej, egzystencji przez kultywowanie klientelizmu niż na konkurencji gospodarczej, która mogła niektórych zepchnąć na dół drabiny społecznej. Głód, jako doświadczenie pokoleń, wrósł w mentalność i strach przed biedą oraz niemożnością zapewnienia egzystencji sobie i rodzinie nakazywał pilnować porządku klientystycznego. Dlatego w Grecji zadaniem przywództwa, i w konsekwencji władzy politycznej, nie było tworzenie prawnych mechanizmów rozwoju gospodarki oraz wolnej konkurencji, a przeciwdziałanie im, by egalitaryzm, specyficznie pojmowany, pozostał motorem działania w sferze publicznej. Motywację tę można wytłumaczyć także geograficznie¹⁰. Determinantami były: niedostatek ziemi uprawnej, dróg, zawężenie postrzegania świata do małego wymiaru geograficznego – dolina, pole, szalas pasterski, zatoka, przystań, łowisko – to były miejsca „uprawy” ludzi równych w biedzie. Grecki rolnik nie miał nigdy szansy oglądać rozpostartych horyzontalnie pól uprawnych (poza Tesalią od 1881 r. i Macedonią od 1913 r.). Jego działalność musiała być w skali mikro, nie makro, zatem o rozmach w jego aktywności w ogóle było trudno, a w świadomości społecznej taka odwaga nie znalazła ugruntowanego miejsca. Po reformach w 1835 r. w strukturze agrarnej Grecji dominowały małe gospodarstwa chłopskie (choć powstało trochę większych gospodarstw w rolniczej Tesalii po 1881 r.). Ideą reformy było bowiem przekształcenie jak największej liczby chłopów w drobnych właścicieli i uniknięcie silnego rozwarstwienia na wsi¹¹. Działanie tu i teraz, na małą skalę niosło za sobą drobne, ale pozytywne skutki, a to utrwalało sposób postrzegania aktywności człowieka. Klientelizm stał się inną formą owego małego „pola”, jakie można „uprawiać”, demokracja dała narzędzia (karta wyborcza) i nie trzeba było inwestować, przede wszystkim należało z nich korzystać.

Zjawisku klientelizmu poświęcono już wiele uwagi, przy czym nie oznacza to, że wszystkie głosy na ten temat są zgodne co do jego skali, skuteczności, rodowodu itp.

¹⁰ Keith R. Legg pisze o „determinizmie geograficznym”. K.R. Legg, *Politics in modern Greece*, Stanford 1969, s. 35. O determinizmie geograficznym i *homo geograficus* całe studium stworzył B.G. Spiridonakis, *Essays on the Historical Geography of the Greek World in the Balkans during the Turkokratia*, Thessaloniki 1977, *passim*, *Hidryma Meletôn Chersonêsou tou Haimou*.

¹¹ W.W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881. The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, Kent (OH) 1985, s. 73, 217-218.

Po co więc mamy się tym zajmować jeszcze raz? Ponieważ ten kluczowy mechanizm stosunków społecznych w Grecji, choć ulegał przeobrażeniom, pozostał nadal żywy. Praktyki klientelistyczne wywodzą się jeszcze z czasów tureckich¹². W miejscu tak trudnym do życia, jak Grecja południowa i środkowa, wytworzył się system suplikowania przez miejscowych notabli do władz tureckich z prośbą o pomoc dla głodujących rodzin i wiosek¹³. Społeczeństwo, niemal całkowicie chłopskie, opierało swoją egzystencję na małych, autarkicznych gospodarstwach, często pasterskich. Ich los zawsze był dodatkowo zagrożony przez suszę, trzęsienie ziemi, nieurodzaj, pomór zwierząt itp., co wymuszało orędownie u władz za doraźną pomocą. Z czasem system patron–klient stał się konstrukcją społeczną zakorzenioną w świadomości społeczeństwa greckiego.

Powstanie państwa greckiego w 1830 r., najpierw na Peloponezie i w Grecji środkowej, nie spowodowało zaniku tej formy zaspokajania potrzeb. Rolę Turków zastąpiło państwo greckie, ale Grecy chłopi mieli małą świadomość jego istnienia i postrzegali je tylko przez pryzmat kontaktów z patronem¹⁴. W biednym kraju o trudnych warunkach geograficznych nie było możliwości szybkiego wzrostu gospodarczego, by mogła nastąpić zdecydowana poprawa losu tamtejszej ludności w warunkach niepodległości. Grecy byli biedni i biedni pozostali, ale teraz ich reprezentanci w strukturach państwa (parlamentarzyści i urzędnicy) zajmowali miejsce dawnych patronów, starających się o pomoc w imieniu lokalnych społeczności czy po prostu rodzin. Przez dekady XIX i w pierwszej połowie XX w. większość społeczeństwa greckiego postrzegała parlament i jego instytucje jako *legitymizowaną arenę dla związków klientelistycznych*¹⁵.

Najlepszą formą realizacji związków klientelistycznych była pomoc polityków w znalezieniu zatrudnienia w sektorze publicznym, jako że Grecja otrzymała duże subsydia od mocarstw, celem zbudowania struktur państwa. Jeśli politycy nie mogli tego zrobić, często proszono ich na ojców chrzestnych dzieci w swoim okręgu wyborczym. To powodowało, iż niektórzy spośród nich mieli po kilka tysięcy chrześniaków!¹⁶

Constatinos Tsoucalas polemizuje z opiniami na temat dziewiętnastowiecznej genyzy klientelizmu w Grecji, odrzucając jakieś jej modelowe, politologiczne ujęcie. Według niego klientelizm rodził się nie z powodu szczególnego usposobienia Greków do takiej formy relacji społecznych, ale z jednego zasadniczego powodu: unikalnej, socjalnej roli państwa greckiego wobec braku stabilnej klasy rządzącej¹⁷. Nie można odmówić racji opinii, iż w XIX w. Grecja była krajem zbyt biednym, by wytworzyć burżuazję, ponieważ akumulacja kapitału była na „embrionicznym” poziomie. Wobec tego pań-

¹² G.A. Kourveratis, *Studies on Modern Greek Society and Politics*, Boulder 1999, s. 64, *East European Monographs*, 534. Istnieje opinie, że korupcja jest bezpośrednią pozostałością tureckiej okupacji Grecji, ponieważ *rousfeți* w języku greckim to zniekształcone tureckie słowo *rüşvet* – łapówka.

¹³ K.R. Legg, *Politics...*, s. 38.

¹⁴ *Tamże*, s. 82.

¹⁵ *Tamże*, s. 263-264.

¹⁶ *Tamże*, s. 38.

¹⁷ C. Tsoucalas, *On the Problem of Political Clientelism in Greece in the Nineteenth Century*, „Journal of the Hellenic Diaspora” 1978, Vol. 5, nr 1, s. 9.

stwo było jedynym poborcą i dystrybutorem nadwyżek¹⁸. Jednakże istotniejsze jest to, że możliwość ukształtowania grupy właścicieli ziemskich w Grecji, po uzyskaniu przez kraj niepodległości, była blokowana (ideą były małe chłopskie gospodarstwa), wobec tego miejscowe elity skupiły się na kontrolowaniu państwa.

Tzw. *tzakia* („familie”, dosłownie: „ogniska”) wywodziły się z grupy ludzi zaanżagowanych w wojnę o niepodległość, zarówno lokalnych notabli, jak i wojskowych, i wobec braku szans na własność ziemską na wzór turecki skierowały się ku samemu państwu jako politycy, urzędnicy, wojskowi, prawnicy itp.¹⁹ Zadbali przy tym o swoje wysokie dochody. Największa w latach 90. XIX w. fabryka bawełny miała dochód roczny mniejszy o 30% od uposażenia jednego ministra²⁰. Rodziny te kontrolowały politykę parlamentarną w XIX w. i utraciły swoją pozycję dopiero po 1909 r., kiedy Eleftherios Wenizelos na czele Partii Liberalnej wykorzystał pucz młodych oficerów w armii do przeprowadzenia głębokich zmian w administracji i wojsku²¹. Jednak ugruntowany przez ich praktyki klientelizm pozostał.

LATA 1949-1967

Doświadczenia XIX w. przeniesione zostały do wieku XX²². Biorąc pod uwagę najbardziej nas interesujący okres po II wojnie światowej, owoce klientelizmu najwyraźniej widoczne były w rozroście biurokracji. Liczba osób tylko w administracji rządowej wzrosła z ok. 53 tys. w roku 1938 do ok. 76 tys. w roku 1949. Ponadto zatrudniały agencje rządowe i administracja lokalna. Całkowite zatrudnienie w sektorze publicznym w 1950 r. osiągnęło liczbę blisko 150 tys. ludzi, tyle samo co we Włoszech, choć Grecja miała populację sześciokrotnie mniejszą²³. Tendencja ta została utrzymana przez następne dekady, dlatego biurokracja stała się filarem społecznym, a nie instrumentem rządzenia i administrowania. Sprzyjał temu jeszcze jeden aspekt. Grecja jest małym krajem, a Ateny były (są) dominującym centrum politycznym, intelektualnym, handlo-

¹⁸ *Tamże*, s. 11-12.

¹⁹ G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley 1983, s. 123.

²⁰ Sędzia sądu okręgowego I instancji zarabiał 400 drachm, a wynajmował w Atenach dom za 30 drachm miesięcznie i zatrudniał trzech służących. C. Tsoucalas, *On the Problem...*, s. 14.

²¹ N. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery. Early Parlamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America*, New York 1985, s. 97; Y. Gürsoy, *The Effects of the Population Exchange on the Greek and Turkish Political Regimes in the 1930s*, „East European Quarterly” 2008, Vol. 42, nr 2, s. 110-111.

²² Klientelizm opierał się na ścisłym związku polityka z jego lokalnymi wyborcami, będącymi swego rodzaju „rodziną”. Jak silnie ten komponent bezpośredniego związku i zależności z miejscem pochodzenia zaważył na dekadach życia publicznego, świadczą dane statystyczne dotyczące kolejnych wyborów parlamentarnych. W wyborach parlamentarnych w latach 1946, 1958 i 1964 ci deputowani, którzy zdobyli mandat, startowali najczęściej w okręgach swego urodzenia. Odpowiednio do wspomnianych lat taki wskaźnik wynosił: 69,5%, 70,3% i 65,0%. K.R. Legg, *Politics...*, s. 285.

²³ D.H. Close, *Greece since 1945. Politics, Economy and Society*, London 2002, s. 89, *Postwar World*.

wym, finansowym, istniała więc stała komunikacja między politykami, urzędnikami państwowymi, bankierami, kadrami akademicką, armatorami, wydawcami, którzy wykorzystywali nieformalne kanały do świadczenia sobie wzajemnej pomocy i usług²⁴. Ateny miały największą w całej Europie koncentrację prawników i lekarzy w stosunku do liczby mieszkańców dużych miast, ale bardzo niski ogólny poziom wytwórczości²⁵.

Powojenna odbudowa kraju (po 1949 r.) oparta została na kilku punktach: nowej konstytucji, „delegalizacji” lewicy²⁶, pomocy USA oraz dynamizmie i pragmatyzmie premiera Konstandinosa Karamanlisa. Zmiana konstytucji w 1952 r., w dużym stopniu wymuszona przez Stany Zjednoczone groźbą cofnięcia pomocy finansowej²⁷, miała wprowadzić pozytywne zmiany w postaci ustabilizowania sceny politycznej przez zastosowanie ordynacji większościowej. Tu pojawia się pewien paradoks greckiej polityki wynikający z niedowładu greckiego systemu i kultury politycznej. Dotychczasowa ordynacja proporcjonalna determinowała niestabilność polityki, utrudniała bowiem stworzenie rządu opartego na większości parlamentarnej ze względu na wyraziste podziały na scenie politycznej. Jednak w przypadku ordynacji większościowej zwycięska partia tworzyła rodzaj „dyktatury partyjnej” w parlamencie, brutalnie zawłaszczając aparat państwowy, rugując z niego wszystkich niezwiązanych ze zwycięskim ugrupowaniem, spychając mniejszość polityczną całkowicie na margines i często prowokując ją do działań niekonstytucyjnych. Oczywiście w przypadku następnych wyborów i zmiany partii u steru władzy następowała wendeta²⁸.

W pierwszych wyborach po zakończeniu wojny domowej w marcu 1950 r. wzięły udział 44 partie. Dawne stronnictwo Eleftheriosa Wenizelosa reprezentowały trzy ugrupowania: Partia Liberalna (LK) Sofoklesa Wenizelosa, Narodowy Związek Centrowo-Postępowy (EPEK²⁹) Nikolasa Plastirasa i Partia Socjaldemokratyczna (DSK) Giorgiosa Papandreou. Wprawdzie wygrała Partia Ludowa (IPE) Konstantinosa Tsaldarisa, ale to „wenizeliści” utworzyli koalicyjny rząd na okres kilkunastu miesięcy.

Ponowne wybory w 1951 r. wprowadziły na scenę nowe ugrupowanie: Zjednoczenie Greckie (ES) marszałka Aleksandrosa Papagosa. Był to bohater walk z Włochami w 1940 r., dowodził także ostatnią fazą wojny przeciwko rebelii komunistycznej w 1949 r. Ugrupowanie Papagosa nawiązywało do tradycji gaullistowskiej, konserwatywnej i pragmatycznej, a nie ideologicznej, a za cel stawiało sobie zjednoczenie elektoratu prawicowego. Papagos odniósł sukces, zdobywając 115 mandatów na ogólną liczbę 250, także dlatego, że rządził swoją partią z żelazną dyscypliną, co w chaosie życia politycznego ówczesnej

²⁴ K.R. Legg, *Politics...*, s. 110-111.

²⁵ A. Halkias, *The Empty Cradle of Democracy. Sex, Abortion and Nationalism in Modern Greece*, Durham 2004, s. 22.

²⁶ I.D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece 1945-1967*, Aldershot 2007, s. 23. Stefanidis pisze, iż po wojnie domowej grecka lewica była trzymana poza nurtem narodowej polityki, ale nie odpowiada to rzeczywistości.

²⁷ A. Halkias, *The Empty Cradle...*, s. 63.

²⁸ J.S. Kolipoulos, T.M. Veremis, *Greece. The Modern Sequel. From 1831 to the Present*, London 2002, s. 54.

²⁹ Podaję tylko skróty nazw greckich partii ze względu na problemy z transliteracją pełnych nazw.

Grecji było rzadkie (jednak właściwe walory gaullizmu w polityce greckiej rozwinął Konstandinos Karamanlis, i to z jego nazwiskiem ten termin należy kojarzyć³⁰).

Przeciwnikiem Papagosa stało się Zjednoczenie Demokratycznej Lewicy (EDA), które było *de facto* zalegalizowanym ugrupowaniem komunistycznym. Choć wybory wygrał marszałek Papagos, to ze względu na niedostateczną liczbę mandatów nie zdołał utworzyć rządu. Powstała wprawdzie koalicja liberalno-lewicowa pod przywództwem Plastirasa, ale król pod naciskiem Papagosa rozwiązał parlament.

Przedterminowe wybory w listopadzie 1952 r. ponownie wygrało Zjednoczenie Greckie (239 mandatów na 300), co ze względu na zmianę ordynacji z proporcjonalnej na większościową dało prawicy silny mandat i pozwoliło jej sprawować władzę aż do 1963 r. W skład rządu Papagosa wszedł również Karamanlis, jako minister robót publicznych. Dość niespodziewanie w roku 1955 zmarł premier Papagos i na czele rządu oraz Zjednoczenia Greckiego stanął właśnie Karamanlis. Jednakże ze względu na ujawniające się podziały w partii postanowił stworzyć własne ugrupowanie, o podobnym profilu ideowym: Narodową Unię Radykalną (ERE). Nie była to organizacja masowa, lecz trochę na wzór partii wyborczych aktywizowała swój elektorat przed wyborami. Nie było również wewnątrzpartyjnej demokracji, a wizerunkowo partia opierała się na charyzmie Karamanlisa.

Osoba premiera Konstandinosa Karamanlisa była bodaj najlepszym, co mogło się trafić Grecji w ówczesnej sytuacji. Karamanlis urodził się w Macedonii Egejskiej w 1907 r., w czasach osmańskich, jego ojciec był nauczycielem i aktywnym uczestnikiem ruchu antytureckiego. Konstandinos otrzymał więc patriotyczne wychowanie. Studiował prawo na uniwersytecie w Atenach i bardzo wcześnie rozpoczął karierę polityczną. W wieku 28 lat został wybrany na posła do parlamentu podczas wyborów w 1935 r. Objąwszy funkcję premiera w 1955 r., podtrzymał kurs reform zapoczątkowany przez Papagosa i przyspieszył odbudowę kraju. Niewątpliwie rządy Papagosa i Karamanlisa zbiegły się z ostrą fazą zimnej wojny, która szczególnie w Grecji przyjęła postać „gorącej”. Przyczyniło się to do udzielenia przez USA w latach 1945-1950 ogromnej pomocy finansowej Grecji w łącznej kwocie 2,1 mld dolarów, co było sumą większą niż całość zagranicznych pożyczek w latach 1821-1930³¹ (z planu Marshalla Grecja otrzymała 376 mln dolarów). Ponadto Grecja uzyskała 2,22 mld dolarów długoterminowych kredytów na rekonstrukcję kraju³². Jak na tak nieduży kraj były to sumy bardzo poważne. Ponadto grecka klasa polityczna wierzyła, że USA i Wielka Brytania nie pozwolą jej zginąć po tym, jak na jej terytorium rozegrał się namacalny, krwawy akt dramatu walki z komunizmem. Grecja stała się więc krajem „frontowym” i ta kalkulacja kazała politykom greckim wierzyć, iż kraj ma nieograniczony kredyt zaufania Zachodu oraz kredyt we właściwym tego słowa znaczeniu.

³⁰ G. Tassiopoulos, *Introducing Gaullism to Greece*, [online] <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/CMS%20pdf/Events/2011-5th%20PhD%20Symposium/Tassiopoulos.pdf>, 23 VII 2015.

³¹ J.S. Koliopoulos, T.M. Veremis, *Greece. The Modern Sequel...*, s. 172.

³² A. Vestopoulos, *The Economic Dimensions of the Marshall Plan in Greece, 1947-1952. The Origin of the Greek Economic Miracle*, Thesis PhD, London 2002, s. 89.

Bezwarunkowa pomoc finansowa udzielona została w większości na wsparcie militarne, co w ogromnym stopniu odciążało budżet grecki, ale również na odbudowę infrastruktury³³. Wsparcie finansowe oraz mobilizacja przy odbudowie były niezwykle ważnymi impulsami wzrostu, ale jak zauważa jeden z autorów, na bazie tej poprawy dokonała się istna „rewolucja rosnących oczekiwań”³⁴. Nie byłoby to zaskoczeniem w żadnym społeczeństwie, jednak w Grecji te oczekiwania rosły w tempie, w którym gospodarka nie mogła ich zaspokoić. Poprawa sytuacji gospodarczej oraz żywe związki polityczne z Zachodem powodowały, że Grecy byli przekonani, że są częścią uprzemysłowionego, bogatego świata, albo im się wydawało, że są³⁵. W tym samym czasie, w roku 1952, został opublikowany raport Kyriakiosa Warwareosa, szefa Banku Grecji, o kierunkach rozwoju gospodarczego kraju. Warwareos ostrzegał ówczesny rząd Nikołasa Plastirasa przed inwestowaniem w przemysł ciężki i sugerował lokowanie środków w rolnictwo, przemysł lekki, turystykę i flotę. Jednocześnie opowiadał się za etatyzmem, co w tamtym czasie i przy nastrojach społecznych w powojennej Europie było czymś powszechnym³⁶.

Jednak Grecja miała nieustabilizowane i niespłacone długi jeszcze sprzed II wojny światowej, zaciągnięte we Francji, Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Karamanlis musiał więc studiować oczekiwania społeczne, zwłaszcza że Grecja potrzebowała nowych kredytów. Inflacja w latach 1956-1958 była niska, a ceny stabilne. Przychody budżetu między rokiem 1955 a 1961 wzrosły o 65%, ale wzrost *per capita* był mniejszy: w 1961 r. wyniósł 354 dolarów (w 1955 r. 250 dolarów), a we Francji w tym czasie wyniósł 1030 dolarów, w RFN 1060 dolarów³⁷. Z punktu widzenia przywództwa Karamanlisa istotne było to, iż potrafił pobudzić nadzieję, podnieść wskaźnik optymizmu, tworząc pozytywną atmosferę dla stosunków społecznych, ale i powściągać roszczenia. Na wiecu politycznym w Salonikach Karamanlis powiedział roztropnie, iż *musimy najpierw wytworzyć bogactwo, zanim zabierzemy się do jego bardziej sprawiedliwego podziału*³⁸. Grecy czuli, iż kraj się odradza, i choć były problemy, to nie było wtedy gruntu dla komunistycznej ani populistycznej (jeszcze) propagandy.

W zakresie polityki makro Karamanlis postawił sobie dwa wielkie cele: zapewnić Grecji bezpieczeństwo oraz wzrost gospodarczy. Skupmy się na tym pierwszym, jako że ów drugi cel jest bliski wszystkim odpowiedzialnym politykom w każdym kraju. Kara-

³³ W wyniku wojny domowej zniszczonych zostało m.in. 746 mostów drogowych i 438 kolejowych. K. Young, *The Greek Passion. A Study in People and Politics*, London 1969, s. 262.

³⁴ *Tamże*, s. 281.

³⁵ *Tamże*, s. 282.

³⁶ J.S. Koliopoulos, T.M. Veremis, *Greece. The Modern Sequel...*, s. 172-173. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w latach 20. XX w. politycy greccy również nie byli przekonani do rozwoju przemysłu. Według nich ekonomiczny rozwój Hellenizmu nie zależy tak bardzo od produkcji dóbr, jak od handlu i „emigracji za granicę” [*sic*]. Niewątpliwie politycy mieli na uwadze problem ogromnej liczby uchodźców z Anatolii, którym państwo greckie nie było w stanie pomóc, i stąd myśl o emigracji tej ludności. M. Mazower, *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Oxford 1991, s. 279.

³⁷ K. Young, *The Greek Passion...*, s. 283.

³⁸ *Tamże*, s. 284.

manlis wykorzystywał dobre relacje ze Stanami Zjednoczonymi, ale pragnął, aby Grecja stała się częścią zjednoczonej Europy, przystąpiła do EWG, bo to skonsolidowałyby jej niepodległość. Ponadto otoczona przez wrogów, ciągle zagrożona przez jakiś lokalny konflikt, czułaby się pewniej, gdyż wojna przeciwko niej nie mogłaby się dokonać bez wszczynania wojny europejskiej; do tego dochodziła sprawa Cypru³⁹ (z tego też względu po powrocie na stanowisko premiera w 1974 r. Karamanlis bardzo zaangażował się w uzyskanie dla Grecji członkostwa w Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej⁴⁰).

Konkurentem prawicy Karamanlisa na greckiej scenie politycznej była, co oczywiste, lewica, ale jej najważniejszym ugrupowaniem stała się Unia Demokratyczna (DE), łącząca wiele małych formacji o nachyleniu lewicowym, z Giorgiusem Papandreou na czele. Jej lider urodził się w 1888 r. na Peloponezie, jako syn greckiego popa. Studiował prawo oraz nauki polityczne na uniwersytetach w Atenach i Berlinie, brał udział w wojnach bałkańskich 1912-1913, a w czasie I wojny światowej, podczas „schizmy narodowej”, przyłączył się do obozu Eleftheriosa Wenizelosa. W czasie II wojny światowej Papandreou opuścił kraj i przyłączył się do wenizelistów, którzy w Egipcie utworzyli rząd na uchodźstwie, by w roku 1944 stanąć na jego czele (aż do końca wojny). Był więc politykiem o dużym doświadczeniu.

W wyborach w 1956 r. postanowił wystartować jako jeden z liderów (obok Sofoklisa Wenizelosa i Joannisa Passalidisa – reprezentanta lewej strony EDA) bardzo niejednorodnej koalicyjnej Liberalnej Unii Demokratycznej (FIDA). Wprawdzie ERE Karamanlisa wygrała, ale lewica również odniosła sukces, stając się przeciwwagą dla prawicy (132 mandatów do 165). Zapowiadało to ukształtowanie na greckiej scenie politycznej dwóch głównych siły dających nadzieję na stabilny system dwupartyjny. Jednakże przekształcenia na lewej stronie sceny politycznej nie zakończyły się i w roku 1961 r. Papandreou wystartował do wyborów na czele już własnego ugrupowania (a nie federacji, jak Unia Demokratyczna) pod nazwą Unia Centrum (EK). Niewątpliwie ten doświadczony polityk przyjął nową strategię, a mianowicie ewolucji w stronę nowoczesnej struktury partyjnej, organizacji masowej, z formalnym członkostwem, krajowymi konwencjami, profesjonalnymi kadrami itd. Starał się związać silnie swoją partię z elektoratem miejskim, który obejmował duży komponent migrującej do miast po II wojnie światowej ludności wiejskiej, podatnej na hasła populistyczne. Ponadto próbował organizować partię na liniach wertykalnych (od przedstawicieli administracji lokalnej do centralnej) i horyzontalnych (pracownicy najemni, kobiety, młodzież). Do tego dochodził jego niewątpliwie talent oratorski⁴¹ i demagogiczne skłonności. Jednak cechy te – jako przywódcy politycznego – osłabiały egoistyczny charakter Giorgiosa Papandreou oraz duża rezerwa, z jaką traktował ludzi. Krąg jego zaufanych osób był bowiem bardzo ograniczony⁴²,

³⁹ M. Minotos, *The Content of the Konstantinos G. Karamanlis Archive: its European Dimension*, „Revista General de Información y Documentación” 2008, nr 18, s. 246.

⁴⁰ *Tamże*, s. 247.

⁴¹ K. Young, *The Greek Passion...*, s. 299. D.H. Close, *Greece since 1945...*, s. 105.

⁴² D. H. Close, *Greece since 1945...*, s. 102-103. G. Papandreou lubił wygodę i nawet posiedzenia jego gabinetu częściej odbywały się w jego willi 20 km od Aten niż w budynku Rady Ministrów.

dlatego autorytet Papandreou nie dorównywał w partii temu, jaki posiadał w ERE Karamanlis⁴³.

To, co wiązało obu polityków (Karamanlisa i Papandreou), to narodowa „mitologia cierpienia”. Wizerunek małego narodu, nośnika cywilizacji, ciągle zagrożonego przez barbarzyńców głęboko przeniknął grecką świadomość. Istniało narodowe przekonanie, iż porażki kraju są skutkiem działania chciwych sąsiadów, perfidnych mocarstw i zdrajców⁴⁴. Karamanlis już po wyjeździe z kraju w 1963 r. oskarżał mocarstwa zachodnie o dyskryminację Greków podczas niekończącej się gry politycznej wokół rozpadającego się imperium osmańskiego. W jego opinii „katastrofa anatolijska”, czyli przegrana wojna z Turcją 1921-1922, była nie tylko skutkiem błędów greckich, ale także „zdrady” aliantów. Podobnie Papandreou twierdził, iż ludzie są głęboko przekonani o wiarołomstwie „zagranicznych protektorów” i „rodzimych zdrajców”⁴⁵. Zatem narodowa interpretacja dziejów była podobna zarówno u przywódcy prawicy, jak i lewicy, a to w pewnym stopniu rzutowało na politykę obu obozów politycznych, przede wszystkim w zakresie polityki zagranicznej.

Wybory w maju 1958 r. wygrała ponownie prawica, ale Karamanlis musiał wcześniej stoczyć walkę z wewnętrzną opozycją w partii⁴⁶. ERE uzyskała 173 mandaty na łączną liczbę 300. Jednak coraz trudniej było Karamanlisowi utrzymać jedność w dość zróżnicowanej centroprawicy. Dlatego przed upływem kadencji parlamentu odbyły się następne wybory, w październiku 1961 r., które ponownie dały zwycięstwo ERE, ale opozycja zakwestionowała ich wynik. Ustalono bowiem, iż w trakcie wyborów doszło do fałszerstw, nadużyć i nieprawidłowości. Grupa oficerów, zwolenników Karamanlisa, w porozumieniu z policją w ramach „Planu Perykles” dopuściła się nadużyć wyborczych, choć sam premier w to nie był zamieszany. Spowodowało to ogłoszenie przez Giorgiosa Papandreou „bezlitosnej walki” z prawicą, do której przyłączyli się komuniści, zarówno w kraju, jak i na emigracji. Pozycja Karamanlisa zaczęła słabnąć⁴⁷.

Rok 1963 zachwiał podstawami rządu Karamanlisa. W kwietniu w Salonikach doszło do zabójstwa znanego posła z ramienia lewicy Giorgiosa Lambrakisa, niezwykle popularnego greckiego olimpijczyka, pacyfisty i profesora medycyny na miejscowym uniwersytecie. Był to ogromny wstrząs dla opinii publicznej, a jego pogrzeb zgromadził 500 tys. ludzi⁴⁸. Zamachu dokonali bojówkarze skrajnej prawicy⁴⁹, ale o „moralne” przyzwolenie na jego śmierć oskarżono rząd Karamanlisa. Ponadto stosunki premiera z królem Pawłem I, a szczególnie z królową Fryderyką stawały się coraz gorsze (chodziło

⁴³ Tamże, s. 100.

⁴⁴ I.D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation...*, s. 15

⁴⁵ Tamże; *A Greek Tragi-Comedy*, „The Economist” 1989, 14 I.

⁴⁶ Dwóch ministrów i 13 posłów opuściło premiera, oficjalnie z powodu jego chęci przywrócenia ordynacji proporcjonalnej, a *de facto*, bo spiskowali przeciwko niemu. K. Young, *The Greek Passion...*, s. 280.

⁴⁷ D.H. Close, *Greece since 1945...*, s. 104-105.

⁴⁸ Tamże, s. 105.

⁴⁹ Został celowo uderzony pałąk w głowę przez motocyklistę i po kilku dniach zmarł.

o posag dla księżniczki Ireny), mimo wcześniejszego poparcia monarchy dla wysiłków ERE w odbudowie kraju⁵⁰. Winą za fałszerstwa wyborcze król chciał obciążyć bezpośrednio Karamanlisa. Poza tym premier chciał zmienić konstytucję w duchu bardziej demokratycznym, czemu król był przeciwny (w końcu to Karamanlis przeprowadził referendum w sprawie zniesienia monarchii w grudniu 1974 r.). Do tego doszły wstrząsy spowodowane skandalami seksualnymi, w które zamieszany był m.in. arcybiskup Iakōbos III, głowa greckiego Kościoła prawosławnego⁵¹. Ponadto po świecie rozlewała się szeroko akcja komunistów greckich, wspieranych taktycznie przez Moskwę, przeciwko rządowi Karamanlisa i Grecji jako części świata zachodniego⁵². Był to element owej „bezlitosnej walki” z prawicą⁵³.

Chcąc wzmocnić instytucje państwa, zagrożone – jak uważał – przez ekstremistów, Karamanlis zaproponował utworzenie jakby drugiej izby parlamentu przez ukształtowanie wewnątrz Izby rodzaju senatu w postaci 15 wybitnych przedstawicieli życia publicznego, bez afiliacji partyjnych, których wyłonienie odbywałoby się w wyborach ogólnonarodowych, a nie w okręgach. Aczkolwiek istniała dość powszechna zgoda co do konieczności reform konstytucyjnych, Unia Centrum i neokomuniści (EDA) zapowiedzieli bojkot wszelkich reform parlamentarnych z powodu fałszerstw wyborczych w roku 1963, pozbawiających tę legislaturę prawa do decyzji w tym zakresie⁵⁴. W czerwcu 1963 r. Karamanlis w końcu ustąpił i wyjechał z kraju. Po kilku miesiącach przyjechał wprawdzie na listopadowe wybory parlamentarne, ale po przegranej ERE oddał władzę w partii w ręce Panagiotisa Kanellopoulosa i tym razem opuścił Grecję na 11 lat (przebywał w Paryżu)⁵⁵. Rozpoczął się okres wstrząsów politycznych, których kulminacją stał się zamach stanu „czarnych pułkowników” w kwietniu 1967 r.⁵⁶

Przyspieszone wybory po upadku rządu Karamanlisa dawały szansę jego wielkiemu konkurentowi Giorgiosowi Papandreou. Wybory parlamentarne przeprowadzone 3 listopada 1963 r. przyniosły wprawdzie zwycięstwo Unii Centrum (138 mandatów EK do 132 ERE), ale rząd stworzony przez Papandreou nie miał większości i konieczne były nowe wybory, które odbyły się 16 lutego 1964 r. Stały się one sukcesem zjednoczonej przez Papandreou lewicy, która uzyskała 171 mandatów⁵⁷. Zwycięstwo EK oznaczało głęboki zwrot w polityce wewnętrznej i stało się rozpoznawalnym znakiem początku polityki „dynastii Papandreou”. W wyborach lutowych do parlamentu dostał się bowiem syn premiera Andreas, a niebawem ojciec zatrudnił go jako ministra bez teki w kancelarii premiera. Andreas Papandreou przez poprzednich 25 lat przebywał

⁵⁰ K. Young, *The Greek Passion...*, s. 290-292.

⁵¹ Iakōbos III pełnił funkcję tylko 12 dni (13-25 I 1962 r.). G.A. Kourvetaris, *Studies...*, s. 69.

⁵² K. Young, *The Greek Passion...*, s. 293.

⁵³ D.H. Close, *Greece since 1945...*, s. 104-105.

⁵⁴ K. Young, *The Greek Passion...*, s. 291-292.

⁵⁵ *Tamże*, s. 295.

⁵⁶ T.S. Pappas, *The Transformation of the Greek Party System since 1951*, „West European Politics” 2003, Vol. 26, nr 2, s. 92, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01402380512331341121>.

⁵⁷ G.A. Kourvetaris, *Studies...*, s. 69.

w USA, otrzymał obywatelstwo amerykańskie, ożenił się z Amerykanką i był profesorem ekonomii na uniwersytetach Harvarda i w Berkeley. Niebawem stało się o nim głośno, jednak nie z powodu efektów jego pracy.

W latach 1964-1965 nastąpiła konsolidacja wyborców lewicy wokół programu reform zaproponowanych przez Unię Centrum, które w skrócie można nazwać filozofią wzrostu przez nieograniczone wydatki, ale za cenę wielkiego zadłużenia zagranicznego oraz inflacji. Jednak, jak zauważyli ówcześni obserwatorzy, Giorgios Papandreou tak długo był w opozycji, iż będąc premierem, był czasami „w opozycji” wobec samego siebie. Pojawiał się w parlamencie, aby ciskać gromy i wygłaszać płomienne oracje (lubił „zakolysać tłumem”), ale z rzeczywistym rządzeniem miało to mało wspólnego⁵⁸.

Unia Centrum, podobnie jak Narodowa Unia Radykalna, nie uwolniła się od ugruntowanych stosunków społecznych i postrzegania państwa jako całkowicie służebnego wobec stosunków klientelistycznych, wprost przeciwnie. Oba ugrupowania różniły się w podejściu do wykorzystywania zasobów państwowych w ramach klientelizmu. Karamanlis oferował jakąś formę ograniczenia klientelizmu, dystrybuował pewne przywileje i wsparcie do grup, które z nim sympatyzowały. Przy czym starał się utrzymać w ryzach zarobki oraz przeciwdziałać nadmiernym protestom pracowniczym, stosując restrykcyjne przepisy dla działalności związków zawodowych. Natomiast Giorgios Papandreou i Unia Centrum stali się forpocztą nowej greckiej polityki i nowego klientelizmu. Po dojściu do władzy Papandreou zapowiedział podwyżkę zarobków niemal dla wszystkich, od robotników komunalnych, przez wojsko, po niższy kler Kościoła prawosławnego⁵⁹. Równie istotne stały się przywileje dla parlamentarzystów. Premier zdecydowanie podniósł im wynagrodzenie (było wolne od podatku), zagwarantował darmowy transport wewnątrz kraju i za granicę (gdy korzystali np. z państwowych środków komunikacji), darmowe telefony, telegramy itp.⁶⁰ Oprócz wzrostu płac w sektorze publicznym (dominującym), o którym wspomniano, Papandreou podniósł ceny na produkty rolne, podniósł wysokość emerytur, wydłużył okres obowiązkowego nauczania z sześciu do dziewięciu lat i wprowadził darmowe posiłki dla dzieci w szkołach podstawowych. Zniósł opłaty za szkolnictwo średnie i wyższe, co spowodowało znaczny wzrost liczby studentów, a ten z kolei pociągnął za sobą wzrost zatrudniania kadry akademickiej. Ogólnie wydatki na edukację rosły o jedną trzecią w ciągu roku, by w 1967 r. osiągnąć poziom 11,6% budżetu⁶¹. Na tak szeroki program wydatków Grecji nie było stać, dlatego jedyną formą jego finansowania musiały być kredyty zagraniczne, których spirala od tego momentu zaczęła się nakręcać, a wraz z nim również inflacja⁶².

Polityka Papandreou musiała się odbić na inwestycjach zagranicznych. Od początku odbudowy gospodarczej ich wskaźniki rosły: w roku 1955 wynosiły 3,4%, w 1958 – 8%, a w 1963 wzrost skokowy – 24%, w 1965 osiągnęły najwyższy poziom – 31,8%, po czym

⁵⁸ K. Young, *The Greek Passion...*, s. 299.

⁵⁹ K.R. Legg, *Politics...*, s. 155-156.

⁶⁰ K. Young, *The Greek Passion...*, s. 301.

⁶¹ D. H. Close, *Greece since 1945...*, s. 107.

⁶² K. Young, *The Greek Passion...*, s. 301.

nastąpił spadek⁶³. Trudno to inaczej wytłumaczyć niż jako skutek poluzowania polityki finansowej i znacznego wzrostu płac zastosowanych przez rząd premiera Papandreou.

Jednak sytuacja polityczna zaostrzyła się, ponieważ prasa zaczęła atakować premiera za nepotyzm i brak realnych celów rządzenia. 5 marca 1964 r., krótko po wyborach parlamentarnych, zmarł król Paweł I i na tron wstąpił jego syn Konstantyn II. Już po roku doszło do zatargu między królem a premierem, w związku z wykryciem lewicowego sprzysiężenia w armii pod nazwą ASPIDA. Papandreou zażądał od króla przekazania mu Ministerstwa Obrony w celu przeprowadzenia czystek w wojsku, ale wobec... oficerów rojalistów. Król się nie zgodził, jako że była to, jego zdaniem, próba zatuszowania skandalu, ponieważ w spisek zamieszany był syn premiera Andreas Papandreou. W związku z tym w lipcu 1965 r. król w końcu udzielił premierowi dymisji⁶⁴. Rozpoczął się kryzys polityczny, a na czele rządu stanął dysydent z Unii Centrum, Stefanos Stefanopoulos (przy poparciu ERE Karamanlisa), który pełnił urząd przez 15 miesięcy, do grudnia 1966 r. Na maj zostały wyznaczone nowe wybory, ale 21 kwietnia 1967 r. grupa pułkowników dokonała bezkrwawego zamach stanu, bez wiedzy i akceptacji króla. Próbował on nawet wznieść kontrprzewrót, bez skutku, i ostatecznie w grudniu 1967 r. monarcha wyjechał do Włoch. Władzę objęła junta, na czele której stanęli gen. Stylianos Pattakos i płk Georgios Papadopoulos. Próbowali oni rządzić przy pomocy sterowanego przez siebie rządu cywilnego, dokonując czystek w wojsku, na uniwersytetach, w administracji. Ich ofiarami byli ludzie związani z lewicą. Aresztowano byłego premiera Papandreou i jego syna Andreasa. Wkrótce zostali wypuszczeni z aresztu, ale Giorgios Papandreou zmarł 1 listopada 1968 r. w wieku 80 lat. Dyktatura wojskowa w latach 1967-1974 pogłębiła podziały w społeczeństwie greckim⁶⁵.

LATA 1974-1996

Odbudowa demokracji po roku 1974 dawała szansę na narodową zgodę, ale paradoksalnie spotęgowała negatywne tendencje w greckiej polityce. Ukształtowały się dwie nowe–stare partie, które zagospodarowały scenę polityczną na następne kilkadziesiąt lat. Nowa Demokracja (ND) została utworzona przez weterana greckiej sceny politycznej i najbardziej przewidywalnego, charyzmatycznego przywódcę politycznego Konstandinosa Karamanlisa. Wrócił do kraju po upadku junty, wezwany przez zwolenników jego nurtu politycznego, aby odbudować demokrację. 26 września 1974 r. ogłosił powstanie nowej partii, ale nie miała to być reaktywacja ERE, Karamanlis bowiem starał się nadać swemu ruchowi nowego ducha i odmłodzić kadry⁶⁶. W deklaracji założy-

⁶³ J.S. Koliopoulos, T.M. Veremis, *Greece. The Modern Sequel...*, s. 173.

⁶⁴ K. Young, *The Greek Passion...*, s. 309.

⁶⁵ Nie jest zasadne szersze omówienie kryzysu politycznego, jaki doprowadził do utworzenia rządów militarnych w Grecji.

⁶⁶ W literaturze polskiej próbę analizy działalności greckiej prawicy po 1974 r. podjął T. Gajowniczek, *Nea Dimokratia – historia i przyszłość greckiej prawicy*, [w:] *Prawica w Polsce i na świecie w XX i XXI*

cielskiej wskazał na konieczność zbudowania w Grecji nowej demokracji (stąd nazwa), obrony Grecji przed komunizmem i faszyzmem oraz *harmonizacji systemu rządów z warunkami greckiej rzeczywistości*. To ogólne stwierdzenie odzwierciedlało brak ideologicznych przesłanek w deklaracji założycielskiej nowej partii⁶⁷.

Odmłodzenie greckiej prawicy potwierdziło się w wyborach parlamentarnych w listopadzie 1974 r., jako że aż 136 posłów z ramienia jego partii uzyskało po raz pierwszy mandat poselski. Karamanlis zyskał również poparcie w nowych środowiskach, m.in. w robotniczych okręgach wyborczych w Atenach⁶⁸. Przywódca ND stanął w obliczu poważnych wyzwań po okresie rządów pułkowników. Musiał odpowiedzieć na społeczne oczekiwania, aby rozliczyć winnych, a z drugiej strony zdawał sobie sprawę z siły politycznej wojska⁶⁹ oraz jego roli w polityce zagranicznej. Konflikt z Turcją (zajęcie Cypru północnego w 1974 r., wybuch kryzysu z turecką prowokacją na Morzu Egejskim w 1976 r. – wysłano statek poszukujący złóż ropy naftowej) powodował, że budżet obrony urosł do 20% ogólnych wydatków państwa⁷⁰. Jednocześnie Karamanlis natychmiast po powrocie, w sierpniu 1974 r., nawiązał regularne kontakty dwustronne z EWG, których celem było oczywiście członkostwo Grecji we wspólnocie⁷¹. Ponadto chciał uzyskać jakąś przeciwwagę dla wpływów amerykańskich w Grecji oraz nieco zdystansować się od NATO. Zdecydował więc o zawieszeniu udziału Grecji w operacjach militarnych paktu. Jego celem było przede wszystkim zbliżenie z partnerami europejskimi, co potwierdzałoby pragnienie ugruntowania greckiej demokracji⁷².

Natomiast Andreas Papandreou stworzył PASOK – Ogólnogrecki Ruch Socjalistyczny, którego celem głównym było odsunięcie prawicy od władzy po długim okresie rządów od 1952 r. Ideą przyświecającą przywódcy PASOK było stworzenie nowego ruchu na bazie protestów przeciwko juncie, który skończyłby z frakcjami walczącymi ze sobą w Unii Centrum przed 1967 r., a jednocześnie połączenie tych sił w bardziej „mobilny” ruch, a nie partię, z zachowaniem jednak silnego osobistego przywództwa⁷³. Andreas Papandreou musiał połączyć trzy grupy wywodzące się z kontestacji rządów prawicy: lewicowców, „technokratów” i oportunistów (tych pewnie najwięcej)⁷⁴. De-

---

wieku, red. S. Chazbijewicz, M. Chełminiak, T. Gajowniczek, Olsztyn 2013, s. 207-230, *Studia Polilogiczne – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie. Instytut Nauk Politycznych*, 3.

⁶⁷ R. Clogg, *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*, London 1987, s. 155-156.

⁶⁸ I. Nicolacopoulos, *Elections and Voters, 1974-2004. Old Cleavages and New Issues*, „West European Politics” 2005, Vol. 28, nr 2, s. 262, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01402380500058886>.

⁶⁹ W lutym 1975 r. wykryto nowy spisek w armii greckiej.

⁷⁰ R. Clogg, *Historia Grecji nowożytnej*, przeł. W. Gałąska, Warszawa 2006, s. 206-207.

⁷¹ M. Minotos, *The Content...*, s. 247.

⁷² E. Karamouzi, *Greece, the EEC and Cold War 1974-1979. The Second Enlargement*, Basingstoke 2014, s. 19, *Security, Conflict and Cooperation in the Contemporary World*.

⁷³ D. Dimitrakopoulos, A.G. Passas, *The Panhellenic Socialist Movement and European Integration. The Primary of the Leader*, [w:] *Social Democracy and European Integration. The Politics of Preference Formation*, ed. D. Dimitrakopoulos, Milton Park 2010, s. 204, [online] <http://eprints.bbk.ac.uk/5079/1/5079.pdf>, 2 VIII 2015.

⁷⁴ *Tamże*, s. 205.

klaracja z 3 września 1974 r. łączyła te oczekiwania. Jakkolwiek PASOK dystansował się od komunistów, to jego hasła odzwierciedlały zarówno główne cele partii komunistycznej, jak i używaną przez nią retorykę. Tak szeroko poprowadzona formacja na lewej stronie sceny politycznej nie uzyskiwała jednak w wyborach w 1975 r. dużego poparcia. Zdobyła 13,6% głosów i ledwie 12 mandatów. Jeden z jej działaczy twierdził, iż wynik był skutkiem obaw przed nowym zamachem stanu, przy wsparciu USA, gdyby w Grecji zwycięstwo odniosła formacja lewicowa. Ale to nie wyjaśnia całkowicie tak marnego wyniku ugrupowania Papandreou⁷⁵.

Istotne z punktu widzenia analizy charakteru greckiego przywództwa politycznego będzie wskazanie, co szczególnie różniło oba ugrupowania. Były to silny antyamerykanizm i krytyka państw Europy Zachodniej ze strony PASOK i Papandreou za ich dwuznaczny stosunek do reżimu pułkowników w Grecji⁷⁶. Dla niego EWG była „kuzynką” Stanów Zjednoczonych i przez to w jego retoryce stała się „współwinna”, jako że nie dość aktywnie przeciwdziałała rządowi junty. Nowa Demokracja entuzjastycznie odnosiła się do EWG i umiarkowanie do polityki USA (przez wzgląd na opinię publiczną). W 1979 r. w czasie kampanii referendalnej Andreas Papandreou poparł wprowadzenie członkostwa Grecji w EWG, ale warunkowo. Gdy Karamanlis głosił, iż *Grecja należy do Europy*, Papandreou ripostował: *Grecja należy do Greków*⁷⁷. Do ataku na EWG przystąpił, gdy PASOK przejął władzę w 1981 r. Zażądał renegotjacji traktatu o członkostwie, aby uwzględnić socjo-ekonomiczną strukturę Europy Południowej. W konsekwencji jego działań rzeczywiście nastąpiła korekta w alokacji środków wspólnotowych w ramach Śródziemnomorskiego Programu Integracji i Grecja jako całość, a we Włoszech i Francji niektóre regiony, objęta została programem nadzwyczajnej pomocy⁷⁸. Ważne jest również to, co łączyło programowo Andreeasa Papandreou z grecką prawicą, niezależnie od różnic w programach społeczno-ekonomicznych, a zwłaszcza w retoryce. Był to grecki nacjonalizm o ostrzu antytureckim⁷⁹.

Niewątpliwie po roku 1974 zaczął się nowy etap życia politycznego, ale pewne stałe tendencje w polityce i kulturze politycznej zachowały się nienaruszone. Zapoczątkowany został bowiem okres nowej formy klientelizmu – klientelizmu partyjnego⁸⁰. Zjawisko to było formą przekształcenia dawnych relacji zwanych klientelizmem w nowy, bardziej umasowiony typ. Trzeba jednocześnie podkreślić, iż podwaliny pod ten nowy typ

⁷⁵ T. Kotsaka-Kalatzidaki, *The Human Geography of PASOK 1974-1979*, 2005, s. 6, [online] http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pdf/2nd_Symposium/Theodora_Kotsaka_paper.pdf, 23 VII 2015.

⁷⁶ D. Dimitrakopoulos, A.G. Passas, *The Panhellenic Socialist Movement...*, s. 206-207.

⁷⁷ J.L. Bacas, *Greek Attitudes Towards EU Inclusion. Controversial Discourses of Belonging*, „Ethnologia Balcanica” 2004, Vol. 8, s. 8.

⁷⁸ *Tamże*, s. 208-209. Spowodowało to, iż dochody greckiego rolnika pochodzące z subsydiów europejskich rosły o 15% rocznie w latach 1981-1985, gdy w innych krajach WE wyniosło to 1,9%.

⁷⁹ Za jedną z przyczyn narodzin PASOK autorzy uznają konflikt z Turcją wokół Cypru i antyamerykanizm wywołany poparciem USA dla Turcji w tej sprawie. G.A. Kourveratis, *Studies...*, s. 374.

⁸⁰ D. Charalombis, N. Demertzis, *Politics and Citizenship in Greece: Cultural and Structural Facts*, „Journal of Modern Greek Studies” 1993, Vol. 11, s. 229.

klientelizmu zostały położone jeszcze podczas krótkich rządów Giorgiosa Papandreou w latach 1964-1965, kiedy nastąpiła prawdziwa erupcja obietnic oraz aktywnych działań ku ich zaspokojeniu. To Papandreou rozpoczął politykę populizmu na dużą skalę, choć był on już obecny w polityce greckiej (m.in. tzw. populizm konserwatywny premiera Papagosa). Tropem klientelizmu partyjnego poszły oba ugrupowania polityczne, skutkiem czego nastąpiła – jak podkreślają autorzy jednej z analiz – „prywatyzacja publicznego” i „upublicznienie prywatnego”, charakterystyczne nastawienie we współczesnej greckiej kulturze politycznej⁸¹.

Tutaj dotykamy istotnego aspektu przywództwa politycznego w Grecji drugiej połowy XX w. Rozwój demograficzny państwa, nowy poziom urbanizacji (dużych miast niewiele, ale wielkie, ze specyficzną ludnością⁸²), „rewolucja oczekiwań i roszczeń” wraz z pierwszymi wyraźnymi oznakami ożywienia gospodarczego w latach 50. (pomoc i pożyczki zagraniczne) spowodowały, że dawny klientelizm stracił rację bytu. W masowym społeczeństwie, w dobie masowej komunikacji klientelizm grecki został zdepersonalizowany, musiał porzucić dawne, „intymne” formy relacji jednostek i małych grup ze swym patronem, a przeszedł na poziom masowych deklaracji przynależności do grup interesu klientelistycznego, aktywnego członkostwa w partii lub chociażby demonstracyjnej aktywności w procesie wyborczym⁸³. Najsukcesowniej formą mobilizacji mas w ramach nowej formy klientelizmu stał się populizm.

Trzeba podkreślić, iż greckie przywództwo polityczne w drugiej połowie XX w. cechowało się relatywnie słabym fundamentem ideowym, bo za taki nie można uznać wskazanego już populizmu. Był on rodzajem strategii – zwłaszcza premiera Andreasa Papandreou – która podkopała dotychczasowy klientelizm i zastąpiła go wyższą, masową, anonimową formą klientelizmu partyjnego⁸⁴. Dało to w efekcie, po 1981 r., „preferencyjny system regulacji politycznych” wsparty na kredytach zagranicznych. Od tej pory wzrost poziomu życia Greków i rozwój państwa został uzależniony nie tylko od wartości wytworzonej w kraju, ale przede wszystkim od pomocy i kredytów zagranicznych⁸⁵. Tym można tłumaczyć wielkie poparcie społeczeństwa greckiego dla członkostwa w EWG w latach 80., mimo początkowego sceptycyzmu, kiedy to, skutkiem przepływu środków z zagranicy, nastąpił niezwykle wzrost dochodów⁸⁶. Jednocześnie

⁸¹ *Tamże*, s. 224.

⁸² Migracje do miast nie spowodowały utworzenia gett chłopskich ani wzrostu przestępczości, ale chłopci w niewielkim stopniu przekształcili swoje „familiarne” zachowania i wiejskie zwyczaje. J.S. Koliopoulos, T.M. Veremis, *Greece. The Modern Sequel...*, s. 156

⁸³ *Tamże*, s. 155. Obie partie wydawały po wyborach zaświadczenia dla lokalnych organizacji partyjnych o zaangażowaniu danej osoby w akcję wyborczą z poleceniem znalezienia dla niej zatrudnienia w jakiejś komórce administracji. M. Samatas, *Debureaucratization Failure in Post-Dictatorial Greece. A Sociopolitical Control Approach*, „Journal of Modern Greece Studies” 1993, Vol. 11, nr 2, s. 201, [online] <http://dx.doi.org/10.1353/mgs.2010.0194>.

⁸⁴ *Tamże*, s. 68.

⁸⁵ D. Charalombis, N. Demertzis, *Politics and Citizenship...*, s. 229.

⁸⁶ W roku 1981 r. 38% Greków uznawało członkostwo w EWG za coś pozytywnego, a 21% było temu zdecydowanie przeciwne. W roku 1991 73% społeczeństwa greckiego oceniało obecność Grecji we

młodzi ludzie zaczęli bardziej interesować się dobrze płatną posadą rządową niż podnoszeniem swoich kwalifikacji oraz szukania szansy na sukces jako przedsiębiorcy⁸⁷.

Klientelizm partyjny wymagał całkowitego panowania partii nad państwem. Zarówno „neosocjalistyczny” PASOK, jak i „neoliberalna” Nowa Demokracja zwalczały organy nadzorujące administrację. Premier Karamanlis w roku 1975 zlikwidował Najwyższą Radę Służby Cywilnej, która jako centralna agenda ustalała zasady rekrutacji do służby cywilnej. Zadanie to powierzono teraz Urzędowi Rady Ministrów i bezpośrednio kancelarii premiera. Po roku 1981 premier Andreas Papandreou zlikwidował Państwową Radę Legislacyjną, jako przejaw nadmiernej biurokracji, a jej miejsce zajęli indywidualni pełnomocnicy i konsultanci przy każdym ministrze⁸⁸.

Oczywiście polityka obu liderów była wyrazem instytucjonalnej akceptacji zasad klientelizmu partyjnego⁸⁹. Społeczeństwo greckie – jak już wspomniano – stało się bardziej masowe i anonimowe przez rozwój demograficzny i żywiołową migrację do miast⁹⁰, dlatego relacje wyprowadzone z typowego dla XIX w. modelu stosunków społecznych, w tym system patron–klient, musiały ulec zmianom. Nie zmieniło się jednak postrzeganie państwa jako głównego pracodawcy i jego rola socjalna w odczuciach społecznych pozostawała nadal kluczowa.

Obaj politycy rozumieli to bardzo dobrze, z tym że Karamanlis robił to pod wpływem elektoratu swojej partii oraz tradycji, natomiast Andreas Papandreou tylko rozwinął linię ojca zapoczątkowaną w roku 1964 – linię agregacji populizmu i klientelizmu partyjnego – i wprost antycypował oczekiwania wyborców⁹¹. Dodał tylko dużą dozę cynizmu. Nie był on obcy również innym politykom greckim. Niektórzy badacze grecy podkreślają, iż cynizm polityczny jest immanentną częścią kultury politycznej w tym kraju⁹² (prowadzenie, jak to określano, „bezlitosnej walki” z prawicą nie przeszkadzało

---

Wspólnocie jako coś dobrego, a jedynie 6% było przeciwnego zdania. Na pytanie, czy Grecja jest beneficjentem członkostwa w EWG, w 1984 r. 54% respondentów odpowiedziało tak, a w 1991 już 73%. *The Intergovernmental Conference on Political Union. Institutional Reforms, New Policies, and International Identity of the European Community*, eds. F. Laursen, S. Vanhoonacker, Dordrecht 1992, s. 85, *Professional Research Paper*.

⁸⁷ I.N. Grigoriadis, *Greek Tragedy*, „World Policy Journal” 2011, Vol. 28, nr 2, s. 103, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/0740277511411665>.

⁸⁸ M. Samatas, *Debureaucratization Failure...*, s. 204-205.

⁸⁹ *Tamże*, s. 203

⁹⁰ Znamienny jest wskaźnik przyrostu liczby mieszkańców Aten: w roku 1896 było to 80 tys. na ogólną liczbę mieszkańców Grecji wynoszącą 2,4 mln, w 1951 r. już 1,378 mln wobec 8,5 mln całej populacji Greków, w roku 2001 już 4 mln na ogólną liczbę 10 mln. J.S. Koliopoulos, T.M. Veremis, *Greece. The Modern Sequel...*, s. 154.

⁹¹ E. Tsakolotos, *The Political Economy of Social Democratic Economic Policies. The Pasok Experiment in Greece*, „Oxford Review of Economic Policy” 1998, Vol. 14, nr 1, s. 117, [online] <http://dx.doi.org/10.1093/oxrep/14.1.114>.

⁹² D. Charalombis, N. Demertzis, *Politics and Citizenship...*, s. 221, 230-231. Autorzy jednocześnie wskazują, iż mimo cynizmu i politycznej alienacji polityków większości uczestników systemu klientelistycznego to nie przeszkadzało, gdyż jedynie przez aktywną partycypację można było osiągnąć indywidualne cele ekonomiczne. *Tamże*.

Giorgiosowi Papandreou zwrócić się do premiera Karamanlisa z prośbą o zatrudnienie jego syna Andreasa w agencji planowania gospodarczego z pensją 2 tys. dolarów miesięcznie, a trzeba pamiętać, że wówczas siła nabywcza dolara była wielokrotnie większa niż dziś. Ponadto, jako że Andreas był obywatelem USA, zatrudnienie go miało nie podlegać prawu podatkowemu Grecji⁹³).

Przed liderami dwóch głównych partii stał problem, czy modernizować społeczeństwo, czy pozostać w „systemie kontroli socjopolitycznej”⁹⁴ – desygnatu klientelizmu politycznego. Wprawdzie zarówno Karamanlis, jak i Andreas Papandreou deklarowali debiurokratyzację, nie byli jednak w stanie wyrzec się interesów klientów swoich partii za cenę modernizacji administracji. Państwo w swych funkcjach stało się regulatorem mechanizmu oraz pierwotnym środkiem do uczynienia klientelizmu możliwym pod reżimem formalnej demokracji parlamentarnej. System patron–klient (partia–wyborca) wydawał się oferować elektoratowi jedyny wiarygodny sposób włączenia w mechanizmy paternalistycznego państwa. Nawet sektor prywatny stał się zależny od państwa, którego funkcje gospodarcze zastępowały logikę rynku (ulgi podatkowe, dopłaty, protekcyjizm, zamówienia rządowe itp.)⁹⁵. Z drugiej strony można zaobserwować dziwne zjawisko w działalności obu polityków. Gdy w latach 50. Karamanlis odnosił sukcesy w odbudowie kraju, czynił to jako polityk konserwatywny, ale po upadku junty w 1974 r. obrał drogę liberalizacji i wejścia do Wspólnoty Europejskiej⁹⁶. Andreas Papandreou jakby odwrotnie, rozpoczął działalność polityczną jako radykał, przeciwnik konserwatywnego porządku, a jako wieloletni premier (1981–1989, 1993–1996) zdeklarował się właściwie jako tradycjonalista petryfikujący społeczne zachowania, który *de facto* „zakonserwował” greckie społeczeństwo na następne dekady⁹⁷. Nadzwyczajna, paternalistyczna rola państwa, wyrzeczenie się prywatyzacji i konkurencji na rynku, wspieranie neonacjonalizmu stawiało Andreasa Papandreou paradoksalnie w roli obrońcy „starego porządku”.

Podczas walki wyborczej w 1981 r. lider PASOK prowadził kampanię pod hasłami „hellenizacji greckiego państwa”, uzależnionego dotąd od zagranicy państwa Narodowej Demokracji Konstandinosa Karamanlisa. Zapowiedział, że nie będzie już uprzywilejowanych Greków i rozpocznie się transformacja prawicowego, oligarchicznego, ekskluzywnego i autorytarnego państwa ND⁹⁸. Jego argumentacja trafiła do przekonania wielu wyborcom, zwłaszcza tym poddawanych opresji przez rządy prawicowej ND. Przy czym Papandreou, jako były „trockista” i polityk dość cyniczny, ubrał swoją politykę w szaty amorficznego socjalizmu. Według jednej z opinii program Papandreou sta-

⁹³ K. Young, *The Greek Passion...*, s. 287.

⁹⁴ M. Samatas, *Debureaucratization Failure...*, s. 189.

⁹⁵ I.D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation...*, s. 21.

⁹⁶ W dniu wejścia Grecji do Wspólnoty Europejskiej K. Karamanlis, już jako prezydent, wyjaśnił, że Grecja tak zdecydowała, ponieważ Europa nosi greckie imię i jest syntezą wartości. Grecja dała Europie poczucie wolności, prawdy i piękna, Rzym dał koncepcję państwa i sprawiedliwości, a chrześcijaństwo wiarę i miłość. C. Karamanlis, *Why Greece Joined the European Union*, Speech on the Entry of Greece into the EU, 1 I 1981, [online] http://www.ellopos.net/politics/eu_karamanlis.html, 23 VII 2015.

⁹⁷ J.S. Koliopoulos, T.M. Veremis, *Greece. The Modern Sequel...*, s. 68.

⁹⁸ M. Samatas, *Debureaucratization Failure...*, s. 192.

nowił amalgamat populizmu, neonacjonalizmu, socjalizmu „trzeciego świata” i reform legislacyjnych w stylu „new deal”⁹⁹, według innej przeniósł demokrację ze sfery polityki do sfery społecznej i ekonomicznej¹⁰⁰. Andreas – jak zwykle się o nim mówić, w duchu liberalno-socjalistycznych stosunków międzyludzkich – odniósł przytłaczające zwycięstwo w wyborach 18 października 1981 r. Po zwycięstwie nastąpiła PASOK-izacja państwa, tzn. podporządkowania jego struktur, obsady personalnej według lojalności wobec ruchu panhellenistycznego. Ponadto premier przeprowadził zmiany legislacyjne, powiększając swoje uprawnienia w zakresie stanowienia prawa¹⁰¹.

Jednak jeszcze w maju 1980 r. Karamanlis został wybrany na prezydenta przez parlament zdominowany przez ND, co oznaczało kontynuację rywalizacji między dwoma obozami także po zwycięstwie PASOK w 1981 r. Dla sojuszników z NATO Karamanlis był gwarancją pozostania Grecji na kursie polityki euroatlantyckiej, wobec coraz bardziej niezrozumiałych i niebezpiecznych kroków Andreasa Papandreou¹⁰².

Wspomniano o cynizmie Papandreou, jako że podczas ośmiu lat swoich pierwszych rządów prowadził on werbalną i symboliczną walkę z USA, demonstrował swój antyamerykanizm, żądał usunięcia baz amerykańskich z Grecji, prowadził flirt z ZSRR i innymi krajami komunistycznymi (o Grecji mówiono wówczas, że jest państwem bloku wschodniego w strukturze NATO¹⁰³), ale jednocześnie nie wyprowadził kraju ze struktur Paktu Północnoatlantyckiego ani z EWG, mało tego, w tym samym czasie 8 września 1983 r. podpisał umowę międzyrządową o przedłużeniu funkcjonowania baz amerykańskich w Grecji na kolejne pięć lat. Postawa taka miała swoje podłoże historyczne – zagrożenie ze strony Turcji. Obawa przed jej agresją albo ewentualnym przeniesieniem tych baz do Turcji kazała premierowi inaczej patrzeć na obecność wojsk amerykańskich w jego kraju¹⁰⁴. Pogrom Greków w Stambule w 1955 r., turecka okupacja północnego Cypru od 1974 r. oraz proklamacja Republiki Tureckiej Cypru Północnego w listopadzie 1983 r. obawy te wzmacniały i usprawiedliwiała dalszą obecność Amerykanów w Grecji. Nie istniało wprawdzie bezpośrednie zagrożenie ze strony Turcji, ale wrogość wobec niej była częścią narodowej ideologii wszystkich nurtów politycznych¹⁰⁵.

Jak już wspomniano, modernizacja państwa nie zbiegła się z modernizacją społeczeństwa, a słaby sektor prywatny nie zapewniał dostatecznej liczby dobrych miejsc pracy, wobec tego trwała ustawiczna presja społeczna na sektor publiczny. Monstrualnie rozrastała się biurokracja stała się niewydolna i jednocześnie generowała olbrzymie koszty. Przy-

⁹⁹ G.A. Kourveratis, *Studies...*, s. 374.

¹⁰⁰ E. Tsakolotos, *The Political Economy...*, s. 118.

¹⁰¹ *A Greek Tragi-Comedy...*

¹⁰² H. Kamm, *Greek Parliament Picks President in Close Vote*, „New York Times” 1985, 30 III.

¹⁰³ R.C. Carpenter, *Papandreou's Roller-Coaster Foreign Policy*, „National Review” 1985, Vol. 37, nr 6.

¹⁰⁴ *Squeaky Greek at the Wheel*, „The New Republic” 1985, 4 II. A. Papandreou walczył jednocześnie o inny status baz amerykańskich, aby służyły wyłącznie celom NATO, a nie Stanom Zjednoczonym, oraz o oddanie dowództwa nad tymi bazami oficerom greckim.

¹⁰⁵ Th.G. Zervas, *The Making of a Modern Greek Identity. Education, Nationalism and the Teaching of a Greek National Past*, New York 2012, s. 225, *East European Monographs*, 790; F. Bordewich, *Democracy Adrift. Civil Liberties Are under Fire in Papandreou's Greece*, „Atlantic” XII 1985, s. 41.

wództwo polityczne w Grecji miało małe pole manewru nawet w momentach, w których skala przerostu biurokracji stawała się alarmująca i brakowało środków na pokrycie jej kosztów. Owszem, często deklarowano konieczność cięć i podejmowano nawet formalne kroki ku temu, jednak często kończyło się to inną formą zatrudnienia tysięcy ludzi. Po likwidacji komórek administracyjnych pojawiały się liczne komitety czy komisje doradcze przy ministerstwach i urzędach centralnych, gdzie ponownie zatrudniano zwolnionych ludzi, ale w innej formie, co w istocie nie zmieniało ogólnej sytuacji¹⁰⁶.

Mało tego, wysiłki te, czynione bez przekonania, obracały się wniwecz przed wyborami. Wówczas to liderzy partii dawali zielone światło dla zdobycia poparcia wyborców drogą klientelizmu partyjnego. Podczas rządów Nowej Demokracji premiera Karamanlisa w latach 1975-1981 zatrudniono ok. 120 tys. ludzi na tymczasowych posadach, które przedłużano (przed wyborami w 1993 r. liczba osób, które dostały pracę w sektorze publicznym od rządzącej wówczas ND, wyniosła 50 tys.). PASOK premiera Papandreou w latach 1981-1989 powiększył liczbę zatrudnionych w biurokracji o 140 tys., a w ciągu roku poprzedzającego wybory w 1989 r. zatrudniono w administracji ponad 90 tys. ludzi na długo- i krótkoterminowych kontraktach z obietnicą, że otrzymają umowy stałe po wyborach¹⁰⁷. Ponadto 200 tys. osób w administracji Papandreou podniósł jednorazowo uposażenie o 20%¹⁰⁸.

Zatem mechanizm działał, a wraz z nim psucie państwa. Można mówić o hipokryzji obu postdyktatorskich partii w zakresie „debiurokratyzacji”, gdyż ewidentnie biurokracja była zawsze łupem obu partii po 1974 r. Nastąpiła całkowita polityzacja służby cywilnej i przekształcenie ministerstw w centra walki o reelekcję¹⁰⁹. W każdym z nich istniały komitety polityczne zajmujące się wyłącznie przygotowaniem roli, jaką może odegrać ministerstwo w kampanii wyborczej¹¹⁰. Musiało to pociągnąć za sobą skutki gospodarcze. Zadłużenie Grecji w roku 1980 wynosiło 25-30% PKB, a w roku 1990 wzrosło do 90-100% PKB¹¹¹. Już w roku 1993 jedna z analiz politycznych wskazywała na „monstrualne” zadłużenia Grecji¹¹².

¹⁰⁶ M. Samatas, *Debureaucratization Failure...*, s. 203. Nastawienie zwolenników PASOK najlepiej ilustruje wzrost liczby członków ruchu po wyborach w 1981 r. W ciągu trzech lat od 1981 do 1984 r. liczba członków wzrosła ze 110 tys. do 250 tys., oczywiście w nadziei, że zapewni to profity w zakresie zatrudnienia, ulg podatkowych, kontraktów rządowych dla biznesu itp. *Tamże*.

¹⁰⁷ *Tamże*, s. 202.

¹⁰⁸ T. Theodoracopoulos, *Greek Farce*, „National Review” 1989, Vol. 41, nr 20.

¹⁰⁹ Szerzej na temat podejmowanych zmian i reform w administracji zob.: C. Spanou, *Penelope's Suitors. Administrative Modernisation and Party Competition in Greece*, „West European Politics” 1996, Vol. 19, nr 1, s. 97-122, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01402389608425123>. Autorka trafnie zauważa, że zmiany i reformy w administracji były specyficzną formą rywalizacji między PASOK a ND, a obie partie były odpowiedzialne za dwie największe porażki tych reform: brak redukcji zatrudnienia i praktyki klientelistyczne. *Tamże*, s. 97.

¹¹⁰ M. Samatas, *Debureaucratization Failure...*, s. 191.

¹¹¹ Te nieprecyzyjne dane opierają się zapewne na różnych metodach wyliczeń. Por. I.N. Grigoriadis, *Greek Tragedy...*, s. 102; B. Bosworth, T. Kollintzas, *Economic Growth in Greece. Past Performance and Future Prospects*, London 2002, s. 12, *CEPR Discussion Papers*, 2852.

¹¹² *Can You, Papandreou?*, „The Economist” 1993, 16 X; T. Theodoracopoulos, *Greek Farce...*

W roku 1985 r. Andreas Papandreou i PASOK odnieśli drugie zwycięstwo w wyborach parlamentarnych. Sukces pierwszych czterech lat, znaczny wzrost poziomu życia, nieograniczone wydatki napędzały poparcie dla PASOK. Retoryka Andreeasa Papandreou, jego propagandowe ataki na przeciwników politycznych, kontrola nad wszystkimi aspektami życia publicznego, a nawet prywatnego rodziły obawy o próbę przekształcenia Grecji w kraj monopartyjnej dyktatury¹¹³. Papandreou manipulował prawem wyborczym, aby zapewnić sukces małym sojusznikom PASOK¹¹⁴, a w roku 1985 przeforsował wybór na prezydenta sędziego Christosa Sartzetakisa, mimo iż wcześniej zadeklarował poparcie dla wyboru Karamanlisa na drugą kadencję, celem utrzymania jedności narodowej. Wyborowi Sartzetakisa towarzyszyła presja na posłów PASOK i sojuszników koalicyjnych, gdyż Papandreou traktował to jako test na ich lojalność. Mimo iż konstytucja z 1975 r. zapewniała, że wybory prezydenta są tajne, premier, łamiąc te przepisy, wprowadził głosowanie kolorowymi kartami, które oznaczały poparcie lub weto wobec kandydatury Sartzetakisa (niebieska karta za, biała przeciw). Każdy z posłów pokazywał kartę przewodniczącemu parlamentu, zanim wrzucił ją do urny. Opozycja zbojkotowała takie wybory. Tak wielka manipulacja oraz zapowiedź ograniczeń prerogatyw prezydenta skłoniły Karamanlisa do opuszczenia urzędu przed upływem konstytucyjnego terminu w proteście wobec polityki Papandreou¹¹⁵. 2 czerwca 1985 r. odbyły się również wybory parlamentarne. Niekwestionowany, choć już nieformalny lider ND oraz całej centroprawicy, Kanstantinos Karamanlis, liczący już wówczas 78 lat, milczał przez cały okres kampanii wyborczej. Zabrał głos na dwie godziny przed ciszą wyborczą, wyjaśniając powody swego ustąpienia z urzędu prezydenta oraz ostrzegając przed *niebezpiecznym impasem w polityce wewnętrznej i zagranicznej*. Wzywał wyborców, aby bogaci w doświadczenia ostatnich lat nie popełnili błędu, który popchnie kraj do nowych awantur. Było to ukryte wezwanie, aby nie głosować na PASOK¹¹⁶. Jednak PASOK wygrał ponownie, zdobywając 46% głosów (Nowa Demokracja 41%).

Kolejne wybory w 1989 r. zakończyły się jednak porażką PASOK i przerwały ośmioletnie rządy Andreeasa Papandreou. Po upadku rządu PASOK zwycięska ND, na której czele stał Konstandinos Mitsotakis, dokonała „depasokizacji” państwa, usuwając ze służby publicznej ludzi związanych z lewicą. Ale praktyk, które rozwinął PASOK, Nowa Demokracja się nie wyrzekła, zaraz po objęciu władzy dokonano bowiem poważnej manipulacji odnoszącej się do zadłużenia państwa. Było to wprawdzie wymuszone polityką premiera Andreeasa Papandreou, nieograniczonych wydatków i masowego zatrudniania, ale z drugiej strony grecka prawica tylko w ograniczonym zakresie różniła się od opozycji w podejściu do wydatków państwa. Otóż rząd ND postanowił, iż wiele instytucji finansowych i korporacji szerokiego sektora publicznego nie będzie dalej

¹¹³ R.C. Carpenter, *Papandreou's Roller-coaster...*

¹¹⁴ *Oh No, Not Again*, „Newsweek” 1990, 10 III; T. Theodoracopulos, *Greek Farce...*

¹¹⁵ H. Kamm, *Greek Parliament Picks President in Close Vote*, „New York Times” 1985, 30 III; *Greece Lurches Forward*, „National Review” 1985, Vol. 37, nr 7.

¹¹⁶ H. Kamm, *Greek Vote Today Seen as Test of Socialism*, „The New York Times” 1985, 2 VI.

traktowanych jako jednostki publiczne, choć nimi pozostały, aby po prostu zredukować statystycznie sektor publiczny i spełnić warunki pożyczek udzielanych w ramach Wspólnoty Europejskiej¹¹⁷. Na podstawie tego prawa rząd pozwolił prezesom tych instytucji – nominowanym przez premiera z ND – na zatrudnianie personelu bez żadnych restrykcji czy specjalnych pozwoleń ministerialnego komitetu ds. rekrutacji.

Dlatego raport z Wspólnoty Europejskiej z 1991 r., monitorujący grecką gospodarkę, był pesymistyczny wobec implementacji warunków udzielenia Grecji kredytów wspólnotowych¹¹⁸. Jeden z autorów trafnie określił sytuację społeczną Grecji, oraz model rządzenia w tym kraju, jako „endemiczną”, nigdzie niespotykaną, ponieważ skala fikcji, jaka cechowała greckie życie publiczne, była olbrzymia¹¹⁹. Współcześni greccy przywódcy polityczni ponoszą ogromną odpowiedzialność za ten stan.

W roku 1993 Papandreou powrócił do władzy na czele PASOK, ale z powodu choroby serca od 1988 r. stracił bardzo wiele ze swojej energii. W następnych miesiącach coraz trudniej było mu kierować rządem, w końcu robił to już nominalnie. W styczniu 1996 r. podał się do dymisji. Posłowie PASOK wybrali nowego premiera, którym został Kostas Simitis. Choć formalnie szefem partii Papandreou pozostał aż do śmierci, to jego pozycja już wcześniej bardzo osłabła, nie tylko ze względu na kłopoty ze zdrowiem. Złożyło się na to pewne wyczerpanie przywództwem Andreasa, skandale korupcyjne wśród jego najbliższych doradców i polityczne ambicje jego żony Dimitry¹²⁰. Andreas Papandreou zmarł 23 czerwca 1996 r.

Konstandinos Karamanlis został wybrany jeszcze raz na urząd prezydenta w roku 1990 przez konserwatywną większość w parlamencie. Pełnił urząd do marca 1995 r. i odszedł z polityki w wieku 88 lat; zmarł 23 kwietnia 1998 r. Niemal równoległa w czasie śmierć liderów dwóch głównych nurtów politycznych w drugiej połowie XX w. zakończyła historyczny etap rozwoju politycznego Grecji. Oznaczała również koniec charyzmatycznego przywództwa politycznego w tym kraju. Przeszło ono teraz w ręce nowej generacji polityków¹²¹.

ZAKOŃCZENIE

Przywództwo polityczne w Grecji w sposób niekontrolowany oddawało losy kraju w służbę populizmowi i klientelizmowi partyjnemu. Gwarantowało to wprawdzie utrzymanie przywództwa, ale wymuszało wyścig obietnic. Przez pierwsze lata odbudowy kraju po 1949 r. wzrost gospodarczy był znaczący, przede wszystkim dzięki potężnemu za-

¹¹⁷ M. Samatas, *Debureaucratization Failure...*, s. 204. Łącznie w administracji zatrudnionych było 660 tys. ludzi, czyli w okresie dwóch kadencji A. Papandreou wzrost zatrudnienia wyniósł ponad 29%.

¹¹⁸ *Tamże*.

¹¹⁹ I.N. Grigoriadis, *Greek Tragedy...*, s. 102.

¹²⁰ K. Hope, *End of an Era*, „Europe” 1996, nr 353.

¹²¹ K. Featherstone, G. Kazamias, *In the Absence of Charisma: the Greek Elections of September 1996*, „West European Politics” 1997, Vol. 20, nr 2, s. 157, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01402389708425196>.

granicznemu wsparciu oraz racjonalnej polityce premierów Papagosa i Karamanlisa. Przejęcie inicjatywy na scenie politycznej przez siły lewicowo-liberalne i premiera Giorgiosa Papandreou spowodowało „przyspieszenie” rozwoju. Piszę w cudzysłowie, nastąpiło to bowiem przez porzucenie kontroli nad deficytem. (Ta „przypadłość” w greckiej polityce ma niestety długą tradycję¹²²). Nowe fundusze wydawano na podniesienie konsumpcji, zarobki w sferze publicznej ciągle rosły bez generowania jakiegokolwiek porównywalnego wzrostu w sferze produkcji. Za rządów premiera Andreasa Papandreou Grecy przyzwyczaili się do nieustającego wzrostu poziomu życia przez wsparcie ze strony EWG oraz galopujące zadłużenie. Inni politycy, by utrzymać się u władzy, szli tym samym kursem. Ci zaś, którzy ostrzegali przed niebezpieczeństwem potencjalnej katastrofy, byli wielokrotnie odrzucani w wyborach parlamentarnych i marginalizowani¹²³.

W Grecji niezwykle zindywidualizowane podejście do polityki, by nie powiedzieć egoistyczne, zmusza przywódców, by odpowiadali na te pierwotne oczekiwania wyborców, dla których władza jest źródłem dochodu. Przeto jest to rodzaj gry, w której wyborcy nie są widzami, ale masowym *jury* oceniającym pod kątem osobistych korzyści aktywność oraz umiejętności przywódców politycznych. Odbyna się to nie tylko przez formę osobistych kontaktów, ale na poziomie całych zależnych od siebie związków wertykalnych i horyzontalnych¹²⁴. Ponadto odbywa się to na poziomie związków całych grup interesu z partiami czy frakcjami, a związki te mają z kolei prowadzić do przyjęcia odpowiedniego ustawodawstwa służącego wybranej grupie sfery publicznej: nauczycielom, dziennikarzom, urzędnikom, profesorom akademickim itp. Wszystkie te zależności determinowały (i być może nadal tak jest) charakter przywództwa, gdyż trudno o pojawienie się lidera, który by chciał zmienić zasady funkcjonowania tak skonstruowanych greckich stosunków społeczno-politycznych. Oczekiwania wyborców są wręcz odwrotne: chronić oraz usprawnić system dystrybucji dóbr i przywilejów już nabytych i ugruntowanych przez system klientelizmu partyjnego. Polityk nie ma robić rewolucji, a uczynić dotychczasowy system bardziej efektywnym i obiecującym.

Warto w tym kontekście odnieść się jeszcze do problemu korupcji często podnoszonego w studiach nad życiem politycznym Grecji. Powszechne oskarżenia o korupcję winniśmy rozpatrzeć pod innym nieco kątem. Korupcja w jej encyklopedycznej postaci w Grecji została, jak się wydaje, skutecznie zastąpiona przez „rozwiązanie systemowe” zwane klientelizmem partyjnym. W przypadku korupcji mamy do czynienia z interakcją najczęściej niezających się podmiotów, z których jeden jest bardziej zdeterminowany, by osiągnąć sukces, i pragnie przekonać do „mniejszego sukcesu” (korzyści) drugą stronę, decyzyjną. W przypadku klientelizmu stosunki osób świadczących sobie nielegalną pomoc, od dawna ugruntowane, są zażyłe, wpisane w relacje społeczne, oparte na nadziei pomocy. W tym przypadku zawsze może wystąpić symetria świadczonej po-

¹²² Już w 1893 r. Grecja po raz pierwszy ogłosiła bankructwo i zmniejszyła spłaty swoich długów o 70%, musiała się też poddać reżimowi Międzynarodowej Komisji Kontroli Finansowej. L.S. Stavrianos, *The Balkans...*, s. 473.

¹²³ I.N. Grigoriadis, *Greek Tragedy...*, s. 103.

¹²⁴ G.A. Kourvetaris, *Studies...*, s. 241.

mocy, gdy jeden z klientów będzie miał szansę zrewanżować się przysługą drugiemu. W korupcji takie związki są asymetryczne (jedna strona zyskuje więcej) oraz często jednorazowe. Korupcja została po prostu zdystansowana przez tradycję i większą efektywność zależności klientelistycznych.

Rodzi się pytanie, czy greckie przywództwo polityczne zaczęło „psuć” wyborców, czy też odwrotnie, to wyborcy ukształtowali przywódców przez spiralę swoich roszczeń. „Sprzężenie zwrotne” wydaje się tu najbardziej adekwatnym określeniem. Obie grupy – politycy i wyborcy – starały się zapewnić sobie osiągnięcie własnych celów. Nie liczył się w tym kontekście budżet państwa. Polityka taka nie mogła się rozwijać bez pomocy z zewnątrz. Lata 50. i początek 60. XX w. to sukces zrównoważonej polityki premiera Papagosa, ale przede wszystkim Karamanlisa. Za jego kadencji Grecja stowarzyszyła się z EWG, wzmocniła pozycję w NATO, nawiązała ścisłe więzi ze Stanami Zjednoczonymi, doszło też do proklamacji niepodległego Cypru (paradoksalnie, te same kwestie będą obecne w polityce Karamanlisa po upadku w 1974 r.)¹²⁵. Kolejne wybory, zmiany u steru rządów podnosiły stopień zależności przywódcy od oczekiwań greckich wyborców. Samonapędzający się mechanizm roszczeń, obietnic, zaspokajania, kolejnych oczekiwań itd. był właściwie trudny do pohamowania, a po 1981 r. właściwie już nie do zatrzymania.

Po upadku junty w roku 1974 polityka premierów Karamanlisa i Papandreou wykazywała adaptację współczesnej demokracji europejskiej do mieszanek socjalnie ugruntowanego klientelizmu partyjnego i populizmu z charyzmatycznym przywództwem oraz nieefektywnymi strukturami państwa¹²⁶.

Wnioski:

- klientelizm jest częścią kultury politycznej Grecji,
- jak dotąd żaden z przywódców politycznych nie uwolnił się od tego, a nawet nie próbował,
- przywództwo polityczne nie mogło funkcjonować poza systemem klientelizmu partyjnego,
- klientelizm przeobraził się, wraz ze zmianami w społeczeństwie greckim w drugiej połowie XX w., i relacje klient–patron przeszły na relacje klient–partia,
- największy wpływ na zmianę charakteru klientelizmu miał populizm PASOK oraz jego propagatorzy: Giorgios i Andreas Papandreou,
- skuteczność populizmu w greckiej polityce (np. Andreasa Papandreou) była determinowana łatwym dostępem do środków jego finansowania, choć z czasem wymagało to fałszowania informacji gospodarczych dla podtrzymania wiarygodności kredytowej Grecji,
- nie ma oznak, by ten narów życia publicznego uległ likwidacji w najbliższym czasie,
- sektor publiczny jest fundamentem klientelizmu partyjnego, a większość ludzi nie chce podejmować ryzyka biznesowego (niech ryzyko ponosi państwo), dla-

¹²⁵ Tamże, s. 68.

¹²⁶ K. Featherstone, *Introduction: „Modernization” and the Structural Constraints of Greek Politics*, [w:] *Politics and Policy in Greece. The Challenge of Modernisation*, ed. tenże, London 2006, s. 7.

tego sektor prywatny jest słaby, a jedynie alternatywa zatrudnienia w tym sektorze wyträciłaby z rąk przywódców politycznych stałe narzędzie manipulacji poparciem wyborczym; potwierdza to stopień polityzacji społeczeństwa greckiego, który jest bardzo wysoki, ponieważ polityka wpływa **bezpośrednio** na jego warunki życia¹²⁷,

- przywództwo zarówno prawicy, jak i lewicy reprezentowało w kwestii polityki zewnętrznej nastawianie nacjonalistyczne,
- po odejściu Konstandinosa Karamanlisa i Andreasa Papandreou grecka polityka odeszła od modelu charyzmatycznych przywódców do form bardziej technokratycznych¹²⁸.

Trudno mówić o jednorodnym, ewolucyjnym, linearnym przywództwie politycznym w Grecji, gdyż szczególnie wiek XX nie oszczędził krajowi dramatycznych wydarzeń. Przywództwo polityczne oznaczało umiejętność i determinację lidera do użycia struktur państwa do zaspokojenia oczekiwań wyborców–klientów, i to były najważniejsze kwalifikacje, jakimi mógł się legitymować. Nie oczekiwano od niego ani drastycznych reform, które by naruszyły czy zniszczyły znany wyborcom–klientom system wzajemnych usług, ani większej niż akceptowano skłonności do „dbania o siebie” i swoją pozycję; ona opierała się na kruchej równowadze między ambicjami przywódcy, jego odpowiedzialnością za państwo a związkami z klientami. Przez okres istnienia nowoczesnego państwa greckiego nie wykształcił się żaden szczególny typ przywództwa politycznego, natomiast ukształtowali się przywódcy bazujący zarówno na politycznych wydarzeniach (np. pucz 1909 r.), jak i na osobistych talentach czy oczekiwaniach społecznych. Okres 1916–1936 charakteryzuje się z kolei dużym udziałem wojska w życiu politycznym¹²⁹, choć może to dziwić po kompromitacji armii w wojnie z Turcją w latach 1921–1922 i jej skutkach w postaci katastrofalnej fali uchodźców z Anatolii.

Na ukształtowanie przywództwa politycznego w Grecji w drugiej połowie XX w. ogromny, niemal bezpośredni, wpływ mieli politycznie zaangażowani wyborcy, oczekujący ekwiwalentu za swoją aktywność. Ponadto rezygnacja państwa z rozwoju przemysłu i skoncentrowanie się na rozwoju tych dziedzin gospodarki, które nie zapewniały alternatywnych, względem sektora publicznego, atrakcyjnych miejsc pracy (rolnictwo, turystyka, przemysł lekki), rzutowało z kolei na rozwój systemu edukacji, w którym uniwersytety kształciły absolwentów głównie na potrzeby sfery publicznej (dwie trzecie absolwentów¹³⁰). Taki system zaś przysparzał wyborców o wysokim stopniu polityzacji itd. System się nakręcał, a przywódcy polityczni nie przeciwdziałali mechanizmowi, który sami uruchomili.

¹²⁷ Na początku lat 90. według badań EWG Grecy byli najbardziej zainteresowani polityką wśród społeczeństw południowej Europy, a w całej Wspólnocie zajmowali trzecie miejsce. D. Charalambis, N. Demertzis, *Politics and Citizenship...*, s. 220.

¹²⁸ G.A. Kourveratis, *Studies...*, s. 375.

¹²⁹ *Greece in Transition. Essays in the History of Modern Greece*, eds. J.A. Koumoulides, D. Visvizi-Dontas, London 1977, s. 176.

¹³⁰ M. Samatas, *Debureaucratization Failure...*, s. 208.

BIBLIOGRAFIA

- Bacas J.L., *Greek Attitudes Towards EU Inclusion. Controversial Discourses of Belonging*, „Ethnologia Balcanica” 2004, Vol. 8.
- Bondarek J. i in., *Historia Grecji*, Kraków 2005.
- Bordewich F., *Democracy Adrift. Civil Liberties Are under Fire in Papandreou's Greece*, „Atlantic” XII 1985.
- Bosworth B., Kollintzas T., *Economic Growth in Greece. Past Performance and Future Prospects*, London 2002, *CEPR Discussion Papers*, 2852.
- Can You, Papandreou?, „The Economist” 1993, 16 X.
- Carpenter R.C., *Papandreou's Roller-coaster Foreign Policy*, „National Review” 1985, Vol. 37, nr 6.
- Charalombis D., Demertzis N., *Politics and Citizenship in Greece. Cultural and Structural Facts*, „Journal of Modern Greek Studies” 1993, Vol. 11.
- Clogg R., *Historia Grecji nowożytnej*, przeł. W. Gałaska, Warszawa 2006.
- Clogg R., *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*, London 1987.
- Close D.H., *Greece since 1945. Politics, Economy and Society*, London 2002, *Postwar World*.
- Dimitrakopoulos D., Passas A.G., *The Panhellenic Socialist Movement and European Integration: The Primary of the Leader*, [w:] *Social Democracy and European Integration. The Politics of Preference Formation*, ed. D. Dimitrakopoulos, Milton Park 2010, [online] <http://eprints.bbk.ac.uk/5079/1/5079.pdf>.
- Featherstone K., *Introduction: „Modernization” and the Structural Constraints of Greek Politics*, [w:] *Politics and Policy in Greece. The Challenge of Modernisation*, ed. tenże, London 2006.
- Featherstone K., Kazamias G., *In the Absence of Charisma. The Greek Elections of September 1996*, „West European Politics” 1997, Vol. 20, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01402389708425196>.
- Gajowniczek T., *Nea Dimokratia – historia i przyszłość greckiej prawicy*, [w:] *Prawica w Polsce i na świecie w XX i XXI wieku*, red. S. Chazbijewicz, M. Chelminiak, T. Gajowniczek, Olsztyn 2013, *Studia Politologiczne – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie. Instytut Nauk Politycznych*, 3.
- Greece in Transition. Essays in the History of Modern Greece*, eds. J.A. Koumoulides, D. Visvizi-Dontas, London 1977.
- Greece Lurches Forward*, „National Review” 1985, Vol. 37, nr 7.
- A Greek Tragi-Comedy*, „The Economist” 1989, 14 I.
- Grigoriadis I.N., *Greek Tragedy*, „World Policy Journal” 2011, Vol. 28, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/0740277511411665>.
- Gürsoy Y., *The Effects of the Population Exchange on the Greek and Turkish Political Regimes in the 1930s*, „East European Quarterly” 2008, Vol. 42, nr 2.
- Halkias A., *The Empty Cradle of Democracy. Sex, Abortion and Nationalism in Modern Greece*, Durham 2004.
- The Intergovernmental Conference on Political Union. Institutional Reforms, New Policies, and International Identity of the European Community*, eds. F. Laursen, S. Vanhoonacker, Dordrecht 1992, *Professional Research Paper*.

- Jelavich C., Jelavich B., *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle 1977, *History of East Central Europe*, 8.
- Kamm H., *Greek Parliament Picks President in Close Vote*, „New York Times” 1985, 30 III.
- Kamm H., *Greek Vote Today Seen as Test of Socialism*, „The New York Times” 1985, 2 VI.
- Karamouzi E., *Greece, the EEC and Cold War 1974-1979. The Second Enlargement*, Basingstoke 2014, *Security, Conflict and Cooperation in the Contemporary World*.
- Kolipoulos J.S., Veremis T.M., *Greece. The Modern Sequel. From 1831 to the Present*, London 2002.
- Kotsaka-Kalatzidaki T., *The Human Geography of PASOK 1974-1979*, 2005, [online] http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pdf/2nd_Symposium/Theodora_Kotsaka_paper.pdf.
- Kourveratis G.A., *Studies on Modern Greek Society and Politics*, Boulder 1999, *East European Monographs*, 534.
- Legg K.R., *Politics in modern Greece*, Stanford 1969.
- Mavrogordatos G., *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley 1983.
- Mazower M., *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Oxford 1991, *Oxford Historical Monographs*.
- McGrew W.W., *Land and Revolution in Modern Greece 1800-1881. The Transition in the Tenure and Exploitation of Land from Ottoman Rule to Independence*, Kent (OH) 1985.
- Minotos M., *The Content of the Konstantinos G. Karamanlis Archive: its European Dimension*, „Revista General de Información y Documentación” 2008, nr 18.
- Mouzelis N., *Politics in the Semi-Periphery. Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America*, New York 1985.
- Nicolacopoulos I., *Elections and Voters, 1974-2004. Old Cleavages and New Issues*, „West European Politics” 2005, Vol. 28, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01402380500058886>.
- Oh No, Not Again*, „Newsweek” 1990, 10 III.
- Pappas T.S., *The Transformation of the Greek Party System since 1951*, „West European Politics” 2003, Vol. 26, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01402380512331341121>.
- Paszkiewicz J., *Rola klientelizmu w ewolucji greckiego systemu politycznego (do 1947 roku)*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2011, t. 19.
- Samatas M., *Debureaucratization Failure in Post-Dictatorial Greece: A Sociopolitical Control Approach*, „Journal of Modern Greece Studies” 1993, Vol. 11, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1353/mgs.2010.0194>.
- Squeaky Greek at the Wheel*, „The New Republic” 1985, 4 II.
- Spanou C., *Penelope's Suitors. Administrative Modernisation and Party Competition in Greece*, „West European Politics” 1996, Vol. 19, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01402389608425123>.
- Spiridonakis B.G., *Essays on the Historical Geography of the Greek World in the Balkans during the Turkokratia*, Thessaloniki 1977, *Hidryma Meletōn Chersonēsou tou Haimou*.
- Stavrianos L.S., *The Balkans since 1453*, London 2000.
- Stefanidis I.D., *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece 1945-1967*, Aldershot 2007.

- Tassiopoulos G., *Introducing Gaullism to Greece*, [online] <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/CMS%20pdf/Events/2011-5th%20PhD%20Symposium/Tassiopoulos.pdf>.
- Theodoracopulos T., *Greek Farce*, „National Review” 1989, Vol. 41, nr 20.
- Tsakolotos E., *The Political Economy of Social Democratic Economic Policies. The Pasok Experiment in Greece*, „Oxford Review of Economic Policy” 1998, Vol. 14, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1093/oxrep/14.1.114>.
- Tsoucalas C., *On the Problem of Political Clientelism in Greece in the Nineteenth Century*, „Journal of the Hellenic Diaspora” 1978, Vol. 5, nr 1.
- Vestopoulos A., *The Economic Dimensions of the Marshall Plan in Greece, 1947-1952. The Origin of the Greek Economic Miracle*, Thesis PhD, London 2002.
- Young K., *The Greek Passion. A Study in People and Politics*, London 1969.
- Zervas Th.G., *The Making of a Modern Greek Identity. Education, Nationalism and the Teaching of a Greek National Past*, New York 2012, *East European Monographs*, 790.

Prof. dr hab. Mirosław DYMARSKI – historyk i politolog, profesor w Instytucie Politologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Specjalizuje się w problematyce bałkańskiej. Jest członkiem Komitetu Słowianoznawstwa PAN, Komisji Bałkanistyki PAN, Komisji Środkowoeuropejskiej PAU, w latach 2006-2008 był również członkiem Rady Naukowej Centrum Willy’ego Brandta przy Uniwersytecie Wrocławskim.